

Міністерство освіти і науки України
Національний університет «Києво-Могилянська академія»
Факультет соціальних наук та соціальних технологій
Кафедра соціології

Кваліфікаційна робота
освітній ступінь – бакалавр

на тему: **«ПОГЛЯД БАТЬКІВ КИЇВСЬКИХ ШКОЛЯРІВ НА
БУЛІНГ ЯК СОЦІАЛЬНУ ПРОБЛЕМУ В УКРАЇНСЬКІЙ ШКОЛІ»**

Виконала: студентка 4-го року навчання,
Спеціальності
054 Соціологія
Кисельова Юлія Вікторівна

Керівник Саніна Т.О.
Старший викладач

Рецензент Максьом К. В.
Ст. викладач кафедри соціальної роботи ЧНТУ
Кваліфікаційна робота захищена з оцінкою

Секретар ЕК

«___» _____ 2020 __р.

Київ – 2020

Зміст

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ТЕОРЕТИЧНИХ АСПЕКТІВ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ БУЛІНГУ.....	6
1.1. Загальна характеристика та історія виникнення поняття булінгу.....	7
1.2. Соціально-психологічні причини булінгової поведінки	13
1.3. Вікові та статеві особливості прояву булінгу у дітей.....	18
1.4. Поширення булінгу в Україні та світі.....	23
Висновки до першого розділу.....	30
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЙМОВІРНИХ ПРИЧИН БУЛІНГУ В СЕРЕДНІХ ОСВІТНІХ ЗАКЛАДАХ: ПОГЛЯД БАТЬКІВ РІЗНИХ СТОРІН КОНФЛІКТУ НА ПРОБЛЕМУ.....	32
2.1. Характеристика методичного інструментарію дослідження.....	32
2.2. Процедура проведення дослідження.....	37
2.3. Методологічні обмеження у дослідженні булінгу.....	39
2.4. Аналіз результатів дослідження проблеми шкільного булінгу з позиції батьків учнів.....	41
Висновки до другого розділу	45
РОЗДІЛ 3. ПРОФІЛАКТИКА ТА ПРОТИДІЯ БУЛІНГУ В ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ: ПРАКТИЧНИЙ АСПЕКТ.....	48
3.1 Діяльність педагогічного колективу в профілактиці булінгу.....	48
3.2. Проведення позашкільних заходів для профілактики та протидії булінгу.....	52
Висновки третього розділу.....	55
ВИСНОВКИ.....	56
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	59
ДОДАТКИ.....	63

ВСТУП

Проблема булінгу сьогодні викликає все більшу стурбованість громадськості і вимагає вивчення в тому числі в рамках соціологічних досліджень в зв'язку з поширеністю даного явища і його небезпекою для фізичного і психічного здоров'я людей, та створює негативну тенденцію у всьому суспільстві. При цьому багато жертв цькування просто замовчують про те, що відбувається, навчальні заклади не надають розголосу подібні конфлікти, прагнучи зберегти свою репутацію, і випадки булінгу замовчуються, а особи, які не отримують опору в своїх агресивних діях починають відчувати більшу силу в собі і безкарність.

Дослідження зарубіжних та вітчизняних вчених та дослідників [24, 28, 22, 7, 16] звертають увагу на те, що сучасні підлітки в більшості не використовують конструктивні комунікативні форми взаємодії, вони перестали відстоювати свою позицію соціально схвалюваними способами. І, як наслідок, стали частішати жорстокість по відношенню до однолітків, приниження, глузування, бійки, плітки, нав'язування кличок, злочинні дії. Все це є показником аномії як суспільного стану, в якому для його членів втрачена значимість соціальних норм та приписів.

Булінг в освітньому середовищі виступає складним, багатофакторним явищем, яке вимагає поглибленого вивчення. Однією з актуальних проблем останніх десятиліть є зростання числа актів насильства, скоєних неповнолітніми. У сучасній освіті все частіше спостерігається жорстокість у взаєминах дітей, приниження і глузування, які стають причиною особистісних деструкцій, депресивних станів, соматичних і аутоімунних захворювань, спроб суїциду. Безперечно, такі стани дітей турбують батьків: якщо з дитиною трапляється цькування батьки готові за будь-яку ціну припинити це і покарати винних. Вказана поведінка властива батькам жертв насилля. Проте на вирішення конфлікту та припинення булінгу значно впливає позиція та поведінка батьків агресорів і спостерігачів та реакція соціальних інститутів (школи, сім'ї, поліції, соціальних служб). Велика варіативність розвитку подій ускладнює дослідження та підвищує актуальність проблеми.

З урахуванням зазначеної актуальності проблеми в роботі визначено мету, об'єкт, предмет і завдання дослідження.

Об'єкт дослідження – булінг (цькування), як соціальна проблема в освітньому середовищі.

Предмет дослідження – батьки учасників цькування, які будь-яким чином присутні в структурі булінгу, відносно шкільного цькування.

Визначити ймовірні на думку батьків учасників булінгу причини виникнення булінгу у школі, визначити найбільш сприятливі на думку батьків способи профілактики та вирішення ситуацій з булінгом у школі, а також сформулювати рекомендації для батьків учасників булінгу для попередження повтору таких ситуацій – є **метою** дослідження.

Поставлена мета конкретизується у таких завданнях:

1. Концептуалізувати поняття «булінг» та охарактеризувати типи та причини булінгової поведінки;
2. Визначити вікові та статеві особливості прояву булінгу серед дітей;
3. Виявити ступінь поширення булінгу в Україні та світі.
4. Визначити методи дослідження думки батьків щодо цькування у школі;
5. Проаналізувати ситуації булінгу в школах міста Києва та визначити ймовірні причини та способи профілактики;
6. Розробити рекомендації для колективу шкіл, які можна використовувати для профілактики ситуацій булінгу для комплексної роботи в школі та з батьками дітей учасників булінгу.

Методи дослідження використані при написанні дипломної роботи: загальнонаукові (аналіз, синтез, класифікація, порівняння); емпіричні (анкетування, спостереження, метод експертів).

Методологія дослідження. Дослідження базується на використанні якісної методології: було проведено 9 напівструктурованих інтерв'ю з батьками, діти яких стали учасниками булінг-структури (жертва, агресор, спостерігач), проведено анкетування та отримано коментарі вчителів, психологів та адміністрації шкіл з приводу випадків булінгу (всього 10 респондентів). Цей метод дозволяє визначити загальну логічну послідовність дій батьків дітей, що

були пов'язані з ситуацією булінгу. Відбір респондентів здійснювався методом снігової кулі

Робота має наступну структуру: вступ, три розділи, десять підрозділів, висновки, список використаних джерел та додатки.

РОЗДІЛ 1. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ТЕОРЕТИЧНИХ АСПЕКТІВ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ БУЛІНГУ

1. Загальна характеристика та історія виникнення поняття булінгу

Булінг – англійський аналог слова «цькування». У це поняття входить навмисне, постійне цькування, за якого явно простежується нерівність сил кривдника і агресора; терор будь-якого виду: психологічний, фізичний, сексуальний, відкритий і непомітний.

Спочатку для позначення систематичної цькування однієї людини групою людей виник термін «мобінг», і лише потім з'явився термін «булінг». Вперше слово «мобінг» вжив в 1958 р відомий зоопсихолог Конрад Лоренц, позначивши їм специфічну поведінку звірів і птахів, що попереджають інших особин про наближення ворога і спільними зусиллями відганяють противника (наприклад, гуси так відганяють лисицю, а ворони - яструба). На сферу людських відносин термін був перенесений шведським лікарем Петером Паулем Хайнеманом. Він проводив свої дослідження в 1960-1970-х рр. описуючи і систематизуючи групову поведінку дітей в школі, яка часто набирала грубих форм. Часто агресія заходила настільки далеко, що постраждалі діти і підлітки кардинально змінювали поведінку. Нерідко у жертв агресії спостерігали спроби самогубства . У 1969 р в шведському журналі «Liberal Debatt» вийшла стаття Хайнемана, де він вперше використав термін «мобінг» для позначення групового цькування в учнівському середовищі. У 1972 р була опублікована книга Хайнемана «Мобінг. Групове насильство серед дітей і дорослих ». Приблизно в цей же час шведський психолог Ден Олвеус почав проводити дослідження агресії в підлітковому середовищі, за результатами якого в 1973 р вийшла його книга «Хлопчики для биття і шкільні хулігани» (Olweus, 1978). Одним з піонерів вивчення мобінга є також шведський психолог і лікар Хайнц Леман. Якщо Хайнеманн і Олвеус займалися вивченням шкільного мобінга, то Леман в кінці 1970-х рр. зайнявся вивченням прямих і непрямих форм цькування на робочому місці, в кінці 1990-х опублікував свої роботи, де узагальнив науковий досвід що накопичився на

той час (Leymann, 1993, 1995). Леманом був також розроблений опитувальник для дорослих «LIPТ» («Leymann Inventory of Psychological Terror») для вивчення мобінга на робочому місці. Завдяки роботам Хайнеманн, Олвеуса і Лемана інтерес до проблеми мобінга вийшов на міжнародний рівень, вони стали поштовхом для проведення досліджень в інших країнах. Аж до 1990-х рр. такі дослідження проводилися в основному в країнах Північної Європи. У Скандинавських країнах, де почалося вивчення цього явища, німецькомовний термін «мобінг» залишився більш поширеним, в той час як в англомовній та російськомовній професійних спільнотах стали вживати переважно термін «булінг». Перша міжнародна конференція з проблеми булінгу відбулася в норвезькому Ставангері влітку 1987 г. Вона була організована Радою Європи і зібрала науковців та педагогів з більшості західноєвропейських країн. За підсумками конференції була випущена книга «Булінг в різних країнах: огляд проблеми» (Roland, Munthe, 1989). На початку 1990-х рр. дослідження булінгу почали проводитися також у Великобританії, Австралії, Канаді, Японії, Німеччині та інших країнах. З моменту опублікування в 1969 р статті Хайнеманн і до сьогоднішнього дня вивчення булінг пройшло шлях розвитку від локального дослідження до діяльності міжнародного масштабу, постійно зміцнюються співробітництво і обмін досвідом між науковими спільнотами різних країн. Дослідження вчених привернули увагу до проблеми і підвищили загальний рівень обізнаності про це явище працівників сфери освіти, медиків, політиків і найширших верств населення.

Булінг з боку однолітків відноситься до значних негативних переживань в житті дітей, впливаючи на специфіку їх подальшого розвитку і функціонування у суспільстві серед уже дорослих.

Булінг – соціально-педагогічна проблема сучасності. Це соціальне явище, властиве переважно організованим колективам.

Булінг визначають як: 1) соціальну взаємодію через яку одна людина (іноді декілька) зазнають нападів іншої людини (іноді декількох, але, зазвичай, не більше чотирьох) майже щодня впродовж тривалого періоду (декількох місяців), що викликає в жертви стан безпомічності й виключення з групи [19, с. 168]; 2)

сукупність соціальних, психологічних і педагогічних проблем, які охоплюють процес тривалого фізичного чи психологічного насилля з боку індивіда або групи стосовно індивіда, що не може захистити себе в певній ситуації [4]; 3) поведінка, що може бути визначена як неодноразовий напад (фізичний, психологічний, соціальний або вербальний) тими, чия влада формально або ситуативно вища за тих, хто не має можливості захиститися, з наміром заподіяти страждання для досягнення власного задоволення [14].

Вперше шкільне цькування було описане в 1905 р. К. Дьюксом, проте систематичні дослідження цькування (булінгу) як проблеми в середовищі дітей і підлітків належать скандинавським вченим (Д. Ольвеус, А. Пікасо, П. П. Хайнеманн і ін.) [4]. Д. Ольвеус під поняттям булінг розуміє умисну агресивну поведінку, яка систематично повторюється та включає нерівність соціальної влади або фізичної сили. Е. Роланд розуміє булінг як соціальну систему, що включає переслідувача, жертву, а також сторонніх спостерігачів [7, с. 8].

У подальших дослідженнях цієї проблеми різними дослідниками [6; 9; 11; 17] висувалися свої визначення цього явища, але всі вони відображали наявність великої групи соціальних, психологічних і педагогічних проблем, які супроводжують фізичне, психічне насильство по відношенню до людини або групи людей, яке відрізняється тривалістю, і нездатністю людини захиститися перед агресором.

Виходячи з цього бачення проблеми, можна відзначити, що булінг не є поведінкою в класичному розумінні, а являє собою особливу форму групового деструктивного впливу, що включає в себе безліч специфічних типів і підтипів агресивної поведінки.

Булінг характеризується кількома особливостями: агресивною, деструктивною поведінкою, що відрізняється регулярністю та відбувається у відносинах між людьми, які володіють неоднаковим рівнем влади; така поведінка завжди є умисною.

Деякі дослідники пропонують систематизувати всі прояви булінгу в дві групи:

- 1 група – прояви, пов'язані переважно з активними формами приниження;
- 2 група – прояви, пов'язані зі свідомою ізоляцією, обструкцією постраждалих.

Справа в тому, що в переважній більшості випадків діти не зізнаються, що у них в школі є конфлікт. Ситуації, які замовчує дитина, можуть бути різними: її кривдять, draжнять, задирають, ображають або залякують, змушують робити щось неприємне, відбирають або псують речі, загрожують або принижують. Ситуації непрямого цькування виявити досить складно, оскільки і переслідувачі – ініціатори цькування, і жертви, і свідки часто прагнуть залишити її в секреті.

Дослідження показують, що ні для кого з тих, хто стикається з ситуаціями цькування, це не проходить безслідно [19, с. 172].

Згідно зі статистичними даними, наведеними зарубіжними вченими (Великобританія, Канада, Швеція), булінгу в тій чи іншій формі піддається від 4 до 50 відсотків дітей. У деяких випадках знущання носять ситуативний характер, але іноді систематичне цькування з боку однокласників призводить до фатального результату. Такі дані говорять про прямий зв'язок освітніх закладів з явищем булінгу.

Отже, в нашому дослідженні ми будемо дотримуватися визначення булінгу як регулярного, цілеспрямованого заподіяння фізичної й душевної шкоди людині, дитині [7].

В контексті дослідження слід розглянути соціологічні теорії виникнення насилля.

Унікальною перспективою соціології є сприйняття насильства як функції соціальної структури, а не індивідуальної патології (Lawson, 2012). Соціологи зробили великий внесок у знання про насильство, яке розглядається як соціальні процеси та інститути (Walby, 2012). З соціологічної точки зору, знущання спричиняються не лише факторами мікросистемного рівня, але й факторами макросистемного рівня, які є в центрі уваги багатьох соціологічних теорій (Jeralds, 2011). Соціологія знущань вказує на те, що агресивні обміни між підлітками та серед них функціонують як інтеракційне відтворення структурних нерівностей, властивих нашому суспільству. Існують загальні соціологічні теорії

та перспективи знущань та віктимізації, які прагнуть описати знущання як функцію соціальних структур та систем (Lawson, 2012). Соціологічні теорії включають загальну теорію деформацій, теорію соціального контролю, теорію рутинної діяльності та теорію соціалізації гендерної ролі [23].

Загальна теорія деформації стверджує, що підлітки, які зазнають перенапруження, можуть відчувати злість або розлад, і, як наслідок, вони мають підвищений ризик злочинної чи девіантної поведінки. Іншими словами, молодь ідентифікує жорстокі стосунки з однолітками як напругу, що, швидше за все, спричинить образливу поведінку. Як результат, знущання були визначені в кількох дослідженнях (Cullen et al, 2008; Hinduja & Patchin, 2007; Wallace, Patchin & May, 2005). І навпаки, Agnew (2001) стверджував, що знущання також є наслідковими, оскільки вони задовольняють чотири умови, що характеризують наслідкові навантаження: 1) воно сприймається як несправедливе, оскільки хуліганство порушує основні норми справедливості; 2) знущання сприймається як велике за розмірами (оскільки відносини однолітків є критичними для підлітків); 3) знущання не пов'язані із звичайним соціальним контролем, оскільки воно часто відбувається поза авторитетом дорослих; та 4) знущання видають напружену людину. Підсумовуючи, дослідники відзначили, що знущання та віктимізація є результатами тиску, спричиненого деструктивними соціальними відносинами чи деструктивним досвідом, який підтримується великою кількістю результатів емпіричних досліджень (Hay, Medrum & Mann, 2010; Patchin & Hinduja, 2011). В одному з досліджень було встановлено, що молодь, яка повідомила, що переживає напругу, наражається на підвищений ризик участі як у знущаннях віч-на-віч, так і в кібер-залякуванні (Patchin & Hinduja, 2011) [22].

Теорія соціального контролю Hirschi's (1969 р.) заснована на зв'язуванні людей та звичайних соціальних інститутів, щоб зрозуміти злочинну поведінку підлітків. Передумовою теорії соціального контролю є те, що девіантна та делінквентна поведінка, ймовірно, розвивається, коли людина має слабкі зв'язки із суспільством та соціальними інститутами. Крім того, знущання можуть виникнути, коли зв'язки підлітка з соціальними установами (тобто школою,

сім'єю, громадою) є незначними, що робить підлітка сприйнятливішим до такої поведінки. На відміну від здорових зв'язків з батьками, вчителями та школами гіпотезується, що вони можуть передбачити, чи будуть підлітки займатися знущаннями чи ні. Чотири компоненти соціального контролю були запропоновані, щоб пояснити, чому деякі діти та підлітки, ймовірно, вступають у знущання: а) емоційна прихильність до батьків, однолітків та звичайних установ; б) прихильність до довгострокових навчальних, професійних чи інших звичайних цілей; в) залучення до звичайних видів діяльності (наприклад, домашніх завдань, хобі); г) віра в соціальні правила та закони. Будь-який із цих чотирьох компонентів соціального контролю може самостійно гальмувати знущання; однак комбінований вплив цих компонентів на знущання майже повністю виключає можливість знущання [25].

Теорія звичайної діяльності (RAT) виникла як ключовий теоретичний підхід у галузі кримінології наприкінці 1970-х (Wikstrom, 2009). Теоретики звичайної діяльності зазначають, що коли підліток проводить час далеко від дому, збільшуються можливості для знущань та віктимізації (Groff, 2007). Науковці також застосували RAT, щоб дослідити, де і з ким жертва проводить свій час (Navarro & Jasinski, 2012; Popp & Peguero, 2011). Можливості для знущань створюються рутинними діями інших людей у місцях, де часто перебувають мотивовані правопорушники. RAT також включає три фактори, що сходяться до віктимізації: а) наявність мотивованого злочинця (хулігани), б) приваблива ціль (жертва) та в) відсутність дієздатного опікуна (Schreck, Wright & Miller, 2002). Мотивованим правопорушником може бути кожен, хто може щось отримати від жертви, тоді як привабливими цілями є будь-які особи, які звертають мотивованих правопорушників до знущань (Felson & Boba, 2010). Привабливими цілями є також ті, хто не відповідає соціальним нормам для підлітків (наприклад, гендерна невідповідність) та має мало друзів (як правило, ті, хто має низький соціальний статус; Jeralds, 2011). Здатний опікун – це хтось (наприклад, вчителі) або щось (наприклад, заходи нагляду), що перешкоджає мотивованому злочинцю вчинити знущання, збільшуючи ймовірність того, що винного буде спіймано та покарано [25].

Теорія соціалізації гендерної ролі також пропонує певне пояснення того, як гендерні норми та порушення гендерних норм можуть призвести до знущань та гендерних домагань (наприклад, гомофобних кличок, сексуальних домагань). В рамках соціально-конструктивістської структури чоловічі та жіночі ідеології є результатом інтерналізації культурно визначених гендерних норм і ідеологій (Oransky & Fisher, 2009). Ці норми та очікування впливають на поведінку та ставлення, особливо коли людина чітко стосується конкретних аспектів цих ідеологій гендерної ролі. Дослідження підказали що хлопчики, які дотримуються традиційних чоловічих норм, мають підвищений ризик вчинити насильство та агресію (Oransky & Fisher, 2009) та більше сприймають насильство над жінками. Коли дівчата виконують традиційні гендерні ролі, вони, швидше за все, є жертвами міжособистісних стосунків (Flood & Pease, 2009). Феміністські теорії розглядають сексуальне цькування як «продукт гендерної системи, що підтримується домінуючою, нормативною формою маскулінності» (Uggen & Blackstone, 2004, с. 66). У суспільстві, яке привілейовано сприймає гетеросексуального чоловіка як ідеал, інші форми маскулінності та жіночності вважаються менш ідеальними. У результаті хлопчики-підлітки намагаються активізувати свою маскулінність, беручи участь у поведінці, що підсилює їх прагнення здобути владу та статус серед своєї групи однолітків [23; 25].

1.2. Соціально-психологічні причини булінгової поведінки

Булінг, як характерне для соціального середовища явище, настає тільки при певній тривалості, регулярності і наполегливості такого роду відносин, що призводять до віктимізації, як не дивно, обох учасників булінгу. Справа в тому, що активно взаємодіючи з жертвою, агресивно налаштований підліток мимоволі орієнтується на непривабливі якості партнера, переймає й несвідомо копіює їх. В історії подібного роду «перемоги» жертви над своїм підкорювачем відомі.

В інших ситуаціях контакти, подібні булінгу, цілком легальні і сприяють становленню его-ідентичності учня, пізнанню себе, зокрема, і в таких соціальних взаємодіях. Дійсно, більшість ініціаторів булінгу – активні, популярні хлопці,

частіше спортивної статури. Їх комунікативна партитура різноманітна і мимоволі привертає увагу однолітків обох статей.

Цією різноманітністю і створюється сприятливий ґрунт для маніпулювання іншими, а також іноді призводить до зловживань. Слідуючи ідеям психоаналізу, можна було б зробити висновок, що виміщення агресії – це компенсація якихось підліткових неврозів. Але тоді практично всі підлітки автоматично потраплять у категорію невротиків і «стануть хворими», принаймні, в контексті даної теми. Все ж емоції, навіть агресивні, краще опрацювати, а не тримати в собі. Але для цього необхідна легальна, педагогічно прийнятна основа.

Краще, якщо вчителі створять її самі, таким чином ідентифікація підлітка буде відбуватися при відносному контролі з боку дорослих.

Багато викладачів знають, що в учнівській аудиторії вже визначені соціальні привілеї, з яким старші можуть командувати молодшими. Такі псевдозаконні права асоціюються з підвищеною маскулінністю «справжніх пацанів», готових підпорядковувати собі недостатньо зрілих і слабких хлопчиків. Більш того, поширені ритуали, що мають давню історичну традицію, наприклад, перехід хлопчика з молодшої до старшої соціальної групи. У неформальних асоціаціях такі «підвищення» оформляються спеціальними обрядами, що супроводжуються важкими випробуваннями для шукачів титулу «свій хлопець». Хоча це явище теж має історію, проте сучасний булінг має вузько спрямовані – професійні риси узаконеного групового насильства і способу встановлення внутрішньої групової ієрархії, зокрема, у військових підрозділах.

Причиною булінгу може бути бажання агресора самоствердитися за рахунок жертви [20]. На нашу думку, у школі повинні бути умови для конструктивної реалізації особистості. У цьому ключі були названі забезпечення насиченого життя в освітній організації, ефективне спілкування і захоплення, емоційно сприятлива атмосфера, більше уваги до особистості кожного.

Іноді сам процес навчання, особливості його організації можуть носити стресогенний характер. Тому спостерігається зростання агресивної поведінки.

Школярі відзначають, що необхідно в освіті створити атмосферу співробітництва і кооперації.

У сучасних батьків викликає стурбованість невміння деяких учителів справлятися з власними емоціями, прояв нешанобливого ставлення і знущань. Учні завжди хочуть бачити в особі вчителя особистісно зрілої людини. Також вони висловлюють побажання на адресу своїх батьків: вони очікують розуміння, турботи про їх внутрішній світ, поваги. Батькам радять стежити за своїм емоційним станом.

Існує цілий ряд факторів, які сприяють процвітанню булінгу в дитячих колективах. Багато в чому розвитку цього явища сприяють виховання в сім'ї і мікроклімат того освітнього закладу, куди потрапляють діти для отримання освіти.

У школі дорослі можуть ненавмисно або іншим чином брати участь в булінгу, провокувати або сприяти йому шляхом приниження учня, який не встигає/досягає успіху в навчанні або вразливий в інших відносинах [22];

- негативних або саркастичних висловлювань з приводу зовнішності або походження учня;
- страхітливих і загрозливих жестів або виразів;
- привілейованого ставлення до запобігливим учням;
- образи учнів принизливими, а іноді навіть нецензурними словами.

Сприяє булінгу можуть також [21]:

- наявність у класі визнаного «лідера»;
- Виникнення гострого конфлікту між двома учнями під впливом зовнішніх приводів, які є провокуючими факторами для агресора (булера);
- Небажання викладачів в силу свого незнання брати на себе відповідальність за протистояння властолюбивій поведінці учнів.
- Відсутність контролю з боку викладачів за поведінкою учнів на перервах.

Крім поведінки дорослих, що сприяє процвітанню булінгу в шкільному середовищі, вітчизняні вчені, такі як Сухомлинська О, виділяють ряд факторів, які можуть спровокувати розвиток булінгу серед дітей [20]:

- Низький рівень виховання дитини;
- Неадекватна занижена самооцінка;
- Висока імпульсивність;
- Зловживання алкоголем, наркотиками, комп'ютерними іграми.
- Знижене почуття самозбереження у дитини;
- Внутрішньо-особистісна агресивність учня, що залежить від індивідуальних особливостей;
- Бажання зберегти статус у групі і відповідати групі;
- Бажання домінувати над іншими;
- Попередній досвід життєдіяльності школярів, що включає в себе прояви власної агресивності і спостереження аналогічних проявів у найближчому оточенні;
- Прогнули і слабка успішність у школі;
- Зміна вихователів (вітчим, мачуха), поява другої дитини в сім'ї;
- Сімейне та сексуальне насильство;
- Сімейні конфлікти;
- Низький соціально-економічний статус сім'ї.
- Завищені вимоги до успішності, які не завжди відповідають здібностям і можливостям дитини;
- Гіперопіка або байдужість з боку батьків;
- Ранні сексуальні контакти;
- Приводи в міліцію і рання судимість.

Наступ фази статевого дозрівання дитини призводить не тільки до виникнення проблем фізіологічного і психологічного характеру, але й розвитку критичного мислення, дозволяє ставити під сумнів вчинки дорослих, протестувати проти їхньої моралі. Проблеми з успішністю і приклеювання ярликів (вчителі та батьки кажуть, що дитина невинна, погано вихована або

дурна). Для невстигаючих учнів агресивна поведінка є одним із засобів, за допомогою яких вони компенсують свою неуспішність.

Мета булінгу - за агресивною поведінкою приховати свою неповноцінність.

Булінг не має нічого спільного з керівництвом колективом, якщо він застосовується дорослими, так як хороший адміністратор (вчитель) управляє і керує колективом, поганий - труїть. Тому, кожен, хто обирає цькування як метод, будь то дорослий або дитина, показує свою неповноцінність, і та сила, з якою людина труїть іншого, визначає ступінь неповноцінності тирана.

Мотивами булінгу є [5]:

- Заздрість;
- Помста (коли жертви переходять в розряд булерів: покарати за біль і завдані страждання);
- Почуття ворожості;
- Боротьба за владу;
- Нейтралізація суперника через показ переваги над ним;
- Самоствердження аж до задоволення садистських потреб окремих особистостей;
- Прагнення бути в центрі уваги, виглядати круто;
- Прагнення здивувати, вразити;
- Прагнення розрядитися, «приколотися»;
- Бажання принизити, залякати сподобався людини

1.3. Вікові та статеві особливості прояву булінгу у дітей

Проблемі булінгу, як загрози психологічної безпеки в освітньому середовищі в останні роки приділяється все більше уваги, при цьому, головним чином, вивчаються особистісні особливості учасників булінгу (агресор, жертва і

ін.). У зарубіжних дослідженнях проблема булінгу все частіше розглядається з точки зору її профілактики, попередження. Разом з тим, як вітчизняні, так і зарубіжні автори даних досліджень підкреслюють актуальність, гостроту і складність феномена цькування як повторюваного агресивної поведінки дітей шкільного віку, який передбачає реальний або суб'єктивно сприймається дисбаланс (неузгодженість) сил. Всі автори визнають, з одного боку, істотні негативні наслідки для особистісного розвитку всіх учасників булінг (агресора, жертви, свідків), а з іншого - неготовність учасників освітньої спільноти відкрито обговорювати цю проблему, що ускладнює, як її виявлення і вивчення, так і психолого-педагогічне втручання.

Підлітки 13-15 років вибирають більше, ніж підлітки іншого віку, варіантів прояву булінгу («спеціально зачепити, зачепити кого-небудь», «загрожувати, ображати в усній або письмовій формі», «дражнити кого-небудь, насміхатися над кимось», «нагадувати про болючі події або негативних якостях його або членів його сім'ї», «псувати чужі речі», тощо). Також вони більш детально описують і агресора, відзначаючи, що агресор - це «лідер класу або компанії», «його всі бояться», «вони з неблагополучних сімей», «їм ніхто не заважає так робити», «їх хтось змушує», «вони бояться здатися слабкими». Все це може свідчити про те, що вони мають більш повне уявлення про прояви булінгу, засноване на власному досвіді. Разом з тим молодші підлітки частіше визнають, що піддаються регулярному насильству, а старші підлітки говорять про схильності до булінгу в минулому, коли їм було 13-15 років. Виявилися відмінності і за формами прояву агресії, яким піддаються школярі. Якщо молодші підлітки, головним чином, відчують на собі фізичну агресію: «вдарити», «штовхнути», «поставити підніжку», «штовхнути», «дати запотиличник», то для старші підлітки - психологічну, пов'язану з приниженням гідності особистості: «обізвати», «придумати образливі прізвиська», «писати образи на стіні, парті тощо.» Більш старші підлітки, за їхніми словами, частіше виступають в ролі пасивного свідка, вважаючи, що ті, кого ображають, цього заслуговують.

Серед наслідків булінгу для самого школяра підлітки незалежно від віку найчастіше називають зниження самооцінки, страх ходити в школу, почуття самотності. При цьому більш старші підлітки (13-17 років), на відміну від молодших, здатні до конструктивного перероблення негативної ситуації, вважаючи, що подолання булінгу може зробити людину сильнішою. При цьому старші підлітки частіше схиляються до думки, що насильство і булінг в школі подолати не можна, це частина життя.

Вивчення вікових і статевих особливостей в учнів підліткового віку показало, що в молодшому підлітковому віці поведінка в ситуації булінгу швидше пасивна: учні не знають, як діяти, не мають моделей поведінки, розраховують виключно на допомогу дорослих. В середньому підлітковому віці поведінка активна - школярі, або готові відповідати кривдникові тим же, тобто агресивно, але це бачиться їм найбільш гідним, або готові залагоджувати конфлікт мирним шляхом. У старшому підлітковому віці поведінка в ситуації булінгу швидше пасивна - школярі не готові втручатися в ситуацію булінгу самі, не бачать необхідності звертатися за допомогою до дорослих. Разом з тим, вони готові до активних дій, якщо стануть жертвою булінгу, а саме готові, або до відповідних агресивних дій, або до переговорів з кривдником. Слід зазначити, що, якщо в середньому підлітковому віці школярі готові шукати конструктивний вихід із ситуації булінгу, то в старшому підлітковому віці більш виражене прийняття булінгу («це частина життя», «з цим нічого не можна вдіяти»). При цьому з віком знижується готовність школярів звертатися за допомогою в ситуації булінгу до дорослих, перш за все, педагогам.

Вивчення статевих відмінностей в уявленні про булінг в учнів підліткового віку показав [6], що серед форм булінгу хлопчики частіше виділяють фізичну форму, а дівчатка - психологічну (приниження особистої гідності). У ситуації булінгу, дівчинки частіше розраховують на допомогу дорослих, і засуджують їх, якщо вони не втручаються, на відміну від хлопчиків, які більш активні в ситуації булінг, зупиняючи агресора, захищаючи жертву часто такими ж агресивними діями. Дівчата ж частіше хлопчиків демонструють приймає ставлення до проявів булінгу, через страх перед агресором, більш негативно оцінюють жертву,

вважаючи її винною в тому, що відбувається. Разом з тим, хлопчики частіше дівчаток вважають, що агресивні дії кривдника стосовно жертви можуть бути цілком виправдані.

Юнацький вік - це важливий і значущий період в житті кожної людини. Він є досить великим тимчасовим відрізком і охоплює період від 14-15 до 21-23 років. Період юнацтва знаходиться між підлітковим віком (попередній) і молодістю (наступний віковий період). Умовно заведено ділити період юнацтва на старший шкільний (ранній юнацький вік - від 14-15 до 17-18 років) і власне юність (17- 18 до 21-23 років). Вік 14-15 до 17-18 років біологічно є періодом завершення фізичного дозрівання. Більшість юнаків і дівчат вступають в нього пост пубертатними, тобто досягли біологічної зрілості. У період юнацтва знову відбувається посилення діяльності кори головного мозку, в той час як в підлітковому віці була посилена підкоркова діяльність. Діяльність старшого школяра усвідомлена і програмована, переважають довільні дії. Для української культури і ментальності тема цькування актуальна давно, оскільки примус в умовах нерівності влади традиційно та інтенсивно присутня як у вертикальних відносинах (батько-дитина, вчитель-учень, начальник-підлеглий), так і в горизонтальних (між колегами, однолітками, подружжям).

Самовідношення «жертв» булінгу в освітньому середовищі відрізняється низькими показниками самоповаги, аутосимпатії та підвищенням самозвинувачення, неадекватністю самооцінки. У афективній сфері вони можуть бути охарактеризовані як володіють вираженими проблемними переживаннями, підвищеним емоційним дискомфортом, тривожністю і напруженістю, емоційною нестійкістю, високими показниками соціальної емоційності. У міжособистісних відносинах «жертви» булінгу схильні до неприйняття інших і замикаються в собі, очікуванню зовнішнього контролю, залежно від думки інших і прийняття позиції підпорядкування, зниження інтернальності, а також володіють слаборозвиненими комунікативними здібностями і середніми показниками ворожості-агресивності. Адаптаційні властивості юнаків «жертв» можуть бути охарактеризовані підвищенням показників неадаптованості, зниженням особистісного адаптаційного потенціалу і нервово-психічної стійкості. Юнаки

«кривдники» можуть бути охарактеризовані позитивним глобальним самовідношенням, самоповагою, самоприйняттям, аутосимпатією і саморозумінням, адекватною самооцінкою і прийняттям себе. Афективній сфері юнаків «кривдників» притаманні: дратівливість, емоційна нестійкість, невиразність соціальної емоційності. У сфері міжособистісних відносин «кривдникам» властиві: прийняття інших і внутрішній контроль, відомість, інтернальність в міжособистісних відносинах, підвищений рівень ворожості і агресивності, залежність від думки інших, середні комунікативні здібності і зовнішнє дотримання загальноприйнятих норм і правил.

Адаптаційні властивості «кривдників» характеризуються зниженими показниками соціально-психологічної адаптованості і особистісного адаптаційного потенціалу, нервово-психічною стійкістю нижче середнього. Виявлено достовірні відмінності в ступені розвитку життєстійкості і її компонентів у юнаків «жертв» і «кривдників». Юнаки «кривдники» є більш життєздатними, ніж юнаки «жертви». Існує взаємозв'язок між життєстійкістю і її компонентами і такими психологічними характеристиками «жертв» і «кривдників» як самовідношення, соціально-психологічна адаптованість, суб'єктивний контроль, компоненти структури темпераменту, особистісний адаптаційний потенціал, проблемні переживання, ворожість агресивність. Відмінності між групами торкнулися ступенем значущості взаємозв'язку. Встановлено, що такі психологічні характеристики юнаків «жертв» як позитивне самоставлення (самоповага, самовпевненість), особистісний адаптаційний потенціал, нервово-психічна стійкість, комунікативні здібності, сміливість, в першу чергу, і низька проблемна заклопотаність, інтернальність в міжособистісних відносинах, пластичність, емоційна стійкість, практичність, дипломатичність, адекватна самооцінка, можуть розглядатися як особистісні ресурси, що дозволяють юнакам зберігати високий рівень життєстійкості в ситуації булінгу. Вивчення соціального контексту булінгу в юнацькому віці показало, що крім індивідуально-особистісних передумов учасників, виникненню булінгу сприяють особливості соціального контексту. У сім'ї жертв цькування часто практикуються домашнє насильство, гіперопіка, яка підкріплює

безпорадність дитини; юнаки-ініціатори цькування теж часто піддаються жорстокому поводженню в сім'ї. Булінг традиційно розглядався як частина «нормального» шляху дорослішання і своєрідний елемент виховного процесу. Ситуація почала змінюватися лише в останні 30-40 років. Проведені в рамках соціально-конструктивістського підходу дослідження [6] дали можливість більш ясно побачити причини та шляхи ескалації булінгу. Освіта побудована на передачі знань і суспільних принципів в рамках владних відносин «учень-вчитель», «студент-викладач», де традиційно учень сприймається як пасивний реципієнт, а вчитель - як активний донор «блага». Очевидно, що для упорядкування статусів і зниження тривоги про своє становище в соціальній ієрархії учні використовують ті ж методи, що і вчителі, вибудовуючи відносини на владу і контроль.

Чоловіки вважають за краще ролі, в яких потрібно прояв агресії (у військовій або спортивних областях), в той час як для більшості жінок агресивність абсолютно недоречна (наприклад, мати, секретарка, вчителька). Чоловіча агресія зазвичай проявляється більш відкрито, грубо, вона менш керована і контролювати її хлопчики починають пізніше, ніж дівчата. У молодшому шкільному віці у хлопчиків домінує фізична агресія, а у дівчаток вона виражена незначно - вони віддають перевагу вербальній формі прояву агресії. Вже у віці 10-11 років як у хлопчиків, так і у дівчаток, найбільш вираженою виявляється така форма прояву агресії як негативізм. Різниця чоловічого і жіночого булінгу може бути пов'язана з тим, що у хлопчиків і дівчаток можуть бути неоднакові критерії популярності. Хлопчики, які стали жертвами булінгу, соромляться звертатися по допомогу до дорослих і намагаються захистити себе за допомогою відповідної агресії, що нерідко посилює їх соціальні та психологічні труднощі. Коли буллі трують іншого агресивного хлопчика, між ними іноді складається своєрідне, засноване на взаємній агресії, партнерство: хоча хлопчики постійно задирають один одного, це не заважає їм бути друзями. Таким чином, частіше жертвами цькування стають тривожні, соціально незахищені, мовчазні і стримані особистості. Хронічні жертви булінгу фізично слабше і чутливіші за інших, вони більш

тривожні, самотні і схильні до депресії. Це робить їх легкою здобиччю агресивних однолітків або старших, а залежний статус, у свою чергу, знижує їх самоповагу і підсилює депресію. Більш ранимі приречені бути жертвами, бо булери знають, що ті не можуть за себе постояти.

1.4. Поширення булінгу в Україні та світі

Міжнародна організація ЮНІСЕФ у 2017 році констатувала, що булінг – важлива проблема для дітей України. За дослідженнями ЮНІСЕФ, з фактами шкільного булінгу в Україні стикалися 67% дітей у віці від 11–17 років. Уповноважений Президента України з прав дитини Микола Кулеба також наводить статистичні дані, які свідчать про те, що 8 із 10 українських дітей стикаються з булінгом у школі, 48 % мовчать про це, а 22 % вважають – нормою [16, с. 4].

В той же час, за даними останніх опитувань, майже чверть українських школярів вважають себе жертвами булінгу, а близько 40% із тих дітей, хто зіткнулися з випадками булінгу, ніколи не розповідають про це своїм батькам. При цьому, 44% із тих, хто спостерігав, як знущаються над їхніми однолітками, не реагували на такі факти через страх піддатися аналогічному знущанню.

У травні 2019 року Громадською організацією «Ла Страда-Україна» за підтримки Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) було проанкетовано 1497 учнів та учениць, 826 батьків, 271 педагог закладів освіти Луганської та Донецької області, з метою визначення рівня розповсюдження проблеми насильства та цькування (булінгу) в дитячому середовищі [16].

64,2% учнів та учениць вказали, що ніколи не зіштовхувались із проявами насильства або булінгу. На думку молоді найчастіше булерами можуть виступати хлопці (20,8 %), 27,6% вказали, що в такій ролі можуть бути діти, які мають лідерські якості, 19,8% – діти, фізично сильніші; 54,2% зазначили, що булером може бути будь-хто.

20,6% вказали, що найчастіше потерпають від булінгу дівчата; 71,1% – діти, які відрізняються від інших будь чим; 56,9% – які не мають сучасних гаджетів, одягу; 34,0% – фізично слабші.

26% вказали, що в закладах освіти де вони навчаються трапляються випадки булінгу між хлопцями та дівчатами [16].

Педагоги та батьки вважають, що найефективнішими діями, які сприятимуть зниженню кількості випадків насильства в освітньому середовищі є проведення систематичних просвітницьких заходів з ненасильницької поведінки (61,7% – батьків, 89,7% – педагогів), впровадження якісних профілактичних програм (51,3% – батьків, 76,0% – педагогів), створення антибулінгової політики (51,0% – батьків, 80,8% – педагогів) [4].

В Україні розбудова системи освіти відбувається у складних соціокультурних умовах та в ситуації загострення негативних явищ в учнівському середовищі. Зокрема майже в кожному учнівському середовищі існує проблема булінгу [4]. Таким чином, розуміння психолого-соціальних умов, причин та наслідків агресивної та свідомої поведінки однієї дитини стосовно іншої, жорстокі форми насилля і цькування підлітків є одним із домінуючих факторів, що визначає науково обґрунтовані стратегії попередження та зупинення шкільного терору.

При цьому, відповідно до системної методології аналізу систем, ключовим питанням є визначення елементів системи, які реалізують феномен булінгу в шкільному середовищі.

Як свідчить пілотний етап вивчення проблеми С. Деркач [6, с. 51], одним із малодосліджених елементів поведінки жертв булінгу в останні три роки є міжособистісне спілкування, як вербальне, так і невербальне. Найтяжчі випадки булінгу зафіксовані серед дівчат (49%) невпевнених у собі, сором'язливих, яким бракує навичок упевненої поведінки, позитивного самоприйняття, у яких низький рівень емоційної комфортності, самоконтролю та самооцінки.

У контексті досліджуваної проблеми нас цікавлять причини порушень у психологічних та соціальних відносинах, наслідком яких у шкільному середовищі є ситуація агресії, ворожості, страху, конфліктності, сором'язливості та відчуття провини.

На наш погляд, за умови булінгу в наш час від гуманізації міжособистісних стосунків учнівської молоді до їх гармонізації лежить великий шлях досягнення

стабільності та благополуччя. Але від самовідчуття учнівської молоді себе в соціумі залежатиме, яке покоління українців буде жити і працювати у ХХІ столітті.

Закон України «Про освіту» закріплює право на безпечні умови навчання. Під час перебування дитини у школі реалізацію цього права забезпечує школа. Принципом освітньої діяльності є формування поваги до прав і свобод людини, нетерпимості до приниження її честі та гідності, фізичного або психічного насильства. Всі освітні заклади повинні керуватися цим принципом та проводити відповідну роботу як з педколективом, так і з учнями.

Крім того, Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо протидії булінгу (цькуванню)» [2] визначив механізм попередження та протидії булінгу в закладах освіти, поклав на їхніх засновників обов'язок здійснення контролю за виконанням «антибулінгових» заходів і розгляд скарг про відмову в реагуванні на випадки булінгу, для керівників закладів освіти передбачив відповідальність за неповідомлення поліції про випадок булінгу. Приховування таких фактів може обернутися для них штрафом або виправними роботами з відрахуванням до двадцяти відсотків заробітку.

Отже, проаналізовані результати досліджень стимулюють українських фахівців до комплексного, міждисциплінарного, ретельного вивчення майбутніх корисних для країни аспектів досліджуваної проблематики у вимірах соціологічної науки.

У зарубіжній [9; 10; 21; 22; 33] та вітчизняній психолого-педагогічній та соціальній літературі [4; 6; 7; 8; 11; 16] можна знайти чимало праць, які свідчать про те, що сьогодні гостро постає проблема насильства у шкільному просторі не лише України, а й багатьох інших країн світу. Як стверджує О. Корміло [8, с. 174] «булінг» – явище інтернаціональне і досліджується вченими багатьох країн: США, Великобританії (Канади, Норвегії, Фінляндії та інших)».

Булінг стає вельми складною проблемою у більшості країн світу [21; 25; 33] за умови, коли настає криза сенсу життя у підлітків, оскільки молодь, яка зазнає насильницької поведінки, може навчитися та прийняти таку поведінку як відповідний метод боротьби чи досягнення бажаної мети. На сьогодні

дослідження постійно виявляють, що вплив агресивної поведінки в соціальному контексті суттєво пов'язаний із знущанням.

Вперше булінг як масове, вікове явище прояву шкільного знущання і дитячої жорстокості було проаналізовано у Швеції [26], потім у європейських країнах, зокрема Англії, Норвегії, Литві, Іспанії, Ірландії, Португалії, Нідерландах, а також Канаді, США, Австралії, Японії. Однією із перших наукових публікацій, присвячених булінгу в школі, була монографія Olweus [27], в якій автор вирішує головне питання проблеми: що ми знаємо про булінг і що ми здатні зробити у зв'язку з цим. Специфікою досліджень початкового етапу (до 2009 року у всьому світі) у вивченні шкільного булінгу, на наш погляд, були такі аспекти:

- а) довготривалі негативні наслідки шкільного булінгу для здоров'я дітей;
- б) термінологічне визначення поняття «булінг»;
- в) опис типових проявів поведінки жертви, булера, спостерігача;
- г) найбільш ефективні алгоритми поведінки експерта-посередника у розв'язанні проблеми;
- д) найбільш ефективні програми попередження та подолання шкільного булінгу з використанням сучасних підходів до його визначення та класифікації в шкільних підліткових колективах;
- е) значущість та вплив соціальних навичок під час навчання;
- ж) використання відеоматеріалів, а також документальних фільмів з метою формування загальноприйнятих соціальних цінностей, тобто норми поведінки.

Аналітичний огляд закордонних праць, де вперше були ініційовані психологічні дослідження булінгу, котрі безпосередньо присвячені проблемі або стосуються її окремих аспектів, дає нам підстави виділити п'ять етапів в розумінні психологічного та соціального феномену шкільного терору.

I етап – 1972-1988 роки. Вивчення механізмів групової агресії - мобінгу. Шкільна агресія: форми, види, причини. Перша програма профілактики булінгу у шкільному середовищі.

II етап - 1989 – середина 1990-х років. Сплеск міжнародних наукових публікацій та доповідей, широкомасштабні проекти в Канаді та Англії з метою

класифікації не фізичних форм насильства: плітки, причіпки, кепкування, дезінформація, доносительство та інше.

III етап – середина 1990-х – 2004 роки. Головний фокус уваги фахівців зосереджено на аналізі ролей у булінгу, його динаміці розвитку та негативних наслідках у соціумі.

IV етап – 2004 -2009 роки. З'ясовано вплив сучасних гаджетів на поведінку шкільної молоді, онлайн булінг (кібербулінг), фотографії, відеозйомка зі сценами булінгу та їх розміщення у соціальних мережах і, як наслідок, суїцидальні мотиви поведінки підлітків; психологічний та соціологічний аспект проблеми за новими реаліями.

V етап – 2010 – 2020 роки. Загострення проблеми шкільного насильства у різних освітянських учбових закладах світу, вироблення сучасних підходів до визначення, класифікації причин, видів та форм його проявів у підліткових шкільних колективах.

Аналіз наукових робіт, порівняльний аналіз статистичних даних отриманих за останні 12 років в усьому світі, дозволяє нам навести дані, що суттєво відображають актуальні, пов'язані з булінгом соціально-педагогічні проблеми як формою шкільного насильства. Так, європейські емпіричні дані, зокрема отримані на вибірці досліджуваних підлітків у Швеції, доводять, що 9% хлопчиків та 5% дівчат отримали досвід шкільного цькування; для порівняння – у Литві 5% хлопців та 36% дівчат [6, с. 49].

Систематичному насильству, цькуванню піддаються навіть діти у дошкільних навчальних закладах Японії.

Характерною особливістю емпіричних досліджень цього періоду є наукова зацікавленість психологів мотиваційною та емоційною складовою феномену булінгу залежно від вікових особливостей, потреб та потягів жертв булінгу, булерів (насильників) та їх спостерігачів.

Особливий сплеск активності у вивченні проблематики булінгу, з нашої точки зору, як у нашій країні, так і за кордоном припадає на період 2010-2018 років у зв'язку з появою сучасних гаджетів, з'являється кібербулінг, тобто

агресія в інтернеті [23;26; 32]. У зарубіжній психології цього періоду булінг виокремлюється, зокрема від мобінгу.

В контексті нашої роботи не можливо розглянути дослідження всіх країн світу, тож ми проаналізуємо досягнення та напрацювання такої високорозвиненої країни як Великобританія.

Варто додати, що британські вчені ще у 2012 році започаткували щорічний огляд найбільш ефективних інноваційних технологій, що протидіють булінгу [22]. Специфічною особливістю є аналіз психологічних портретів спостерігачів шкільного цькування та насилля. Вибірка досліджуваних – 9150 осіб, термін проведення онлайн опитування – з листопада 2017 по лютий 2018 року. Шокуюча статистика, яка була отримана у 2017 році у процесі опитування, свідчить, що в Англії 1 людина з 2-х мала досвід булінгу протягом життя. За наслідками опитування у 2018 році, 22% підлітків стали жертвами булінгу, 22% – свідками, 2% – булерами. За останній рік у Великій Британії шкільне насильство серед підлітків відбувалося у: 34 % – щотижня, 51 % – раз на місяць, у 19 % раз на рік. При цьому найбільш поширеними формами булінгу були: фізичний – 54%, вербальний – 24%, кібербулінг – 49%. Що стало причинами шкільного терору, молодші підлітки відзначили: зовнішність – 57%, ставлення до його хобі, інтересів – 40%, несприйняття одєжі, в яку був одягнений – 24%, ставлення до успішних результатів у навчанні – 18%, ставлення до поганих результатів у навчанні – 14%. Протягом року насильниками (булерами) були: однокласники – 59%, незнайомий школяр з цієї школи – 33%, колишній друг або подруга – 33%, найближчий друг – 29%, ворог – 29%, невідомі особи – 15%. Наслідки булінгу в англійських підлітків проявилися у формі: депресивного стану – 50%, стану тривожності – 45%, суїцидальних намірів – 43%, протиправної поведінки – 12%, намірі суїциду – 11%, негативному впливі на ментальне здоров'я, зокрема: надзвичайно суттєво – 16%, суттєво – 12%. Варто зазначити, що 54% жертв повідомили своїх батьків про насильницькі дії булерів стосовно них, 32% розповіли про частину подій, що сталися, 14% – нічого не розповіли батькам. Цікавий факт, що 88% підлітків були спостерігачами: вербального булінгу – 88%, кібербулінгу – 30%, фізичного – 37% [22]. Як

констатує лорд Румі Верджі (2018 р.), булінг руйнує життя підлітків не тільки в Англії, але і в інших державах. Досвід інших країн у подоланні булінгу свідчить про наявність певних успіхів у реалізації тих чи інших антибулінгових програм. Шокуюча статистика доводить, що набагато більше зусиль потрібно докладати для вирішення проблеми.

Тривалий досвід Канади щодо антибулінгової роботи в середній школі [10, с. 28] є злагодженим механізмом, який передбачає співпрацю школи з учнями, та їхніми батьками, громадськими організаціями та членами громади. Проблема булінгу досі залишається актуальною та гострою. Було з'ясовано, що 61% – 80% школярів позитивно ставляться до агресорів-насильників, вони є лідерами і користуються популярністю. Важливим аспектом попередження та профілактики булінгу є вивчення гендерно-специфічних особливостей булінгової поведінки. Особливістю канадських інновацій у цьому контексті є відмова від політики нульової толерантності (1990-і роки) до конструктивного превентивного принципу для подолання булінгу.

О. Корміло також відзначає характеристики сором'язливості підлітків як інтегративної здатності до міжособистісного спілкування, що формує, або ні, негативні симптомокомплекси та Я-концепцію школярів. Зміни соціально-економічної ситуації в країні призводять до труднощів у процесі встановлення контактів, негативних емоцій, браку моделей толерантної комунікації, не сформованих у родині і школі. Сором'язливі сучасні підлітки, їх Я-концепція виступає як фільтр, що визначає когнітивні моделі сприйняття оточуючих, перш за все, через мову та самопрограмування через установки [8, с. 178].

Отже, проблема булінгу стала об'єктом дослідження багатьох теоретичних і практичних психологічних та соціальних напрямів у різних країнах світу. Однак варто зазначити, що жодна з теорій не в змозі надати ґрунтовні відповіді на специфічні прояви булінгу у будь-якій країні, оскільки це комплексна проблема, визначення специфічних ознак інтраособистісних стилів спілкування, де булінг має три маркери прояву: навмисність цькування, повторюваність, нерівність сил.

Висновки до першого розділу

За підсумками огляду зарубіжних та вітчизняних досліджень нами відзначено, що булінг (від англ. – насильство, цькування, терор) до цього часу не має чіткого визначення. Етимологічно слово походить від англійського кореня *bully* – хуліган, забіяка, грубіян, насильник; відповідно *bullying* – цькування, залякування, третирування. Як термін, що означає явище насильства між дітьми в школі, був використаний у 70-х роках XX століття у Скандинавії [6]. Важливо додати, що безліч визначень поняття «булінг», наведених у різних культурах, мають один важливий аспект. Булінг – це довготривале виключення жертви булінгу з групи, класу, колективу.

Булінг характеризується кількома особливостями: агресивною, деструктивною поведінкою, що відрізняється регулярністю та відбувається у відносинах між людьми, які володіють неоднаковим рівнем влади; така поведінка завжди є умисною.

В даний час використовуються три підстави для класифікації видів і типів булінгу, відповідно до яких розробляються і впроваджуються спеціалізовані дослідницькі програми, програми допомоги і профілактики. Перша типологія заснована на характеристиках об'єкта насильства (вік, стать, стан), другою – обране та соціальне середовище або сфера, в якій відбувається булінг (батьківський, шкільний, кібербулінг), третя заснована на характері насильницьких дій (фізичний, сексуальний, вербальний, соціальний).

Таким чином, булінгом в системі освіти можна називати неодноразове навмисне нанесення шкоди одним підлітком або групою іншому підлітку, який в даній ситуації виявляється не здатним себе захистити і позбавлений можливості її покинути.

Булінг стає вельми складною проблемою у більшості країн світу (нами розглянуті Англія, Канада, Україна) за умови, коли настає криза сенсу життя у підлітків, оскільки доводиться відмовлятися від звичних та зручних уявлень

про цінність власного «Я» в результаті регулярного та цілеспрямованого цькування, заподіяння душевної та фізичної шкоди особі.

Сьогодні, в процесі реформування системи освіти, проблеми цькування і насильства в шкільному середовищі дуже часто стають перепорою для досягнення мети становлення дитини як повноцінного члена суспільства. Допомога дорослих дуже потрібна дітям та молоді в будь-якому віці, особливо якщо дії кривдників можуть завдати серйозної шкоди фізичному та психічному здоров'ю.

Отже, заклад освіти відіграє важливу роль у створенні умов для здобуття учнями та ученицями знань в безпечному освітньому середовищі, формуванні ставлень та навичок, які потрібні, щоб уникнути та запобігти проявам насильства, безконфліктного спілкування, ненасильницької поведінки.

У розділі було розглянуто соціальні теорії виникнення насильства: загальна теорія деформації, теорія соціального контролю, теорія звичайної діяльності, теорія соціалізації гендерної ролі. На нашу думку, найбільш підходящою теорією для дослідження булінгу є теорія соціального контролю. Через слабкі стосунки з соціальними інститутами діти найчастіше вдаються до булінгу, коли відчують нестачу підтримки зі сторони старших та однолітків.

РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЙМОВІРНИХ ПРИЧИН БУЛІНГУ В СЕРЕДНІХ ОСВІТНІХ ЗАКЛАДАХ: ПОГЛЯД БАТЬКІВ РІЗНИХ СТОРІН КОНФЛІКТУ НА ПРОБЛЕМУ.

2.1. Характеристика методичного інструментарію дослідження

Як ми змогли побачити проблема булінгу поширена не лише в Україні, але і в світі. До того ж, виключенням не стають країни, де економіка та освіта є на високому рівні розвитку. Різні чинники можуть підвищувати ймовірність виникнення булінгу, іноді також зустрічаються чинники, які можуть посилити проблему, породжуючи все більш витончені способи жорстокості у шкільному підлітковому середовищі.

Шкільне середовище, система взаємовідносин у школі вкрай важливі для подальшого становлення підлітка, і виникаючі в ряді випадків системне насильство в середовищі учнів в школі вимагає пильної уваги з наукової точки зору, так як шкільний етап життя багато в чому визначає подальший розвиток підлітків і формування ключових якостей особистості. Освоївши певні патерни поведінки, такі як "жертва", "кривдник", "пасивний спостерігач", особа може дотримуватися їх все життя.

Дослідження булінгу є непростим завданням, адже зазвичай цькування між дітьми в навчальному закладі відбувається за відсутності контролю дорослих, у місцях, де діти залишаються без нагляду, тобто є непомітним. Тому важливо використовувати спеціальні методи дослідження, які спроможні окреслити загальну картину взаємовідносин в освітньому просторі.

Досліджувати можна:

- індивідуально, коли необхідно зробити висновок про окремий випадок булінгу чи окрему дитину через думку та позицію їх батьків;
- груповим методом, коли необхідно оцінити ситуацію в певній групі (класі) (мікрогрупа) чи в закладі освіти в цілому (макрогрупа), оскільки булінг (цькування) – це групове явище, якому протидіяти потрібно системно [7, с. 10].

Також дослідження може бути разовим або проводитися в процесі моніторингу, тобто повторюватися періодично, що дає можливість відслідкувати зміни, оцінити ефективність застосованих заходів.

Означені методи дослідження булінгу є необхідним і достатнім інструментарієм виявлення булінгу та розуміння ставлення відношення батьків дітей до даного явища.

Для нашого дослідження важливо розуміти «булінг-структуру», до якої входять всі учасники булінгу. Вона яка складається з [13]:

1. Ініціаторів (Булерів). Вони характеризуються як індивіди, що володіють високим потенціалом загальної агресивності. Вони «нападають» не тільки на своїх жертв, а й на педагогів і рідних. Також є пасивні булери, які відкрито підтримують булінг через сміх, крик та привертання уваги вцілому.

2. Помічників ініціатора. Вони характеризується прагненням допомагати і наслідувати "кривднику". Слід зазначити, що вони не є ініціаторами і не відіграють провідну роль, проте активно беруть участь в акті булінгу.

3. Захисників. Як правило, захисники мають великий авторитет серед однокласників. Вони негативно відносяться до булінгу та захищають чи намагаються захистити жертву. Вони рідше за всіх піддаються булінгу. Є і потенційні захисники, які негативно ставляться до булігну, висловлюють цю незадоволеність, але нічого не роблять.

4. Жертв. Такі діти відчувають психологічне насильство, ізолюваність і самотність, відчуття небезпеки і тривоги. "Жертвам" булінгу властиво прояв симптомів депресії, високий рівень тривожності і інші подібні негативні емоційні прояви.

5. Спостерігачів (свідків). У ситуаціях булінгу в ролі "свідків" знаходиться більшість дітей, вони ніяким чином не беруть участі в булінгу, байдуже ставляться до ситуації.

З вірогідністю можна сказати, що булінг-структура визначається наявністю взаємообумовлених ролей, які поділяються залежно від особистісних характеристик учасників і мотивів поведінки таких. Слід зазначити, що хоч спостерігачі займають лише пасивну рольову позицію, вони стають глядачами «трилеру» заради яких і відбувається «дійство», тому дослідження цієї категорії дітей так само важлива.

Узагальнений опис особистісних особливостей "жертв", "кривдників" та «спостерігачів» (Таблиця 1):

Учасники булінгу	Психологічні характеристики
Жертви	Соціальна відчуженість, здатність усуватися від конфліктів, сензитивність, замкнутість, сором'язливість, соматична ослабленість, тривожність, схильність до депресії, занижена самооцінка, невпевненість у собі, переважання неконструктивних стратегій подолання, знижена навчальна мотивація, соціальні проблеми (Хвалькуватість, ігнорування), обережність в спілкуванні, відхід у себе (ескапізм), уникнення кривдників, негативне ставлення до самого себе, низький / високий рівень агресії, знижений почуття власної гідності, низький ступінь соціальної підтримки
Кривдники	Висока загальна агресивність, позитивне ставлення до агресії, недолік емпатії, велика потреба в домінуванні, успішність і самовпевненість, позитивне ставлення до самого себе, відносно високий соціометричний статус
Спостерігачі	Як правило, не відчують задоволення від булінгу, але змушені або включатися, або мовчати, побоюючись, що самі опиняться в ролі жертви. Більш сміливі з них встають на захист жертви. Часто невпевнені в собі, з страхом оминають булінг, вдають, що нічого не відбувається. Проте, якщо в них негативне ставлення до насилля можуть стати захисниками.

Під час проведення дослідження ми спирались на думку психологів і педагогів закладів освіти для визначення високої ймовірності виникнення булінгу в групі (класі) та орієнтувались на наступні ознаки, які вони використовують у своїй роботі:

- занадто емоційна атмосфера в групі (класі);
- виокремлення певних учнів/учениць від решти;
- «перегрупування» дружніх кіл;
- коли діти припиняють спілкування, замовкають при появі дорослого/дорослої або вчителя/вчительки в приміщенні;
- кардинальна зміна поведінки окремої дитини – як сумна, закрита, пригнічена, так і піднесена, жвава, агресивна;
- раптове зниження академічної успішності деяких дітей;
- часті хвороби та прогули навчальних занять окремої дитини, не притаманні їй до цього часу [11, с. 67].

Під час проведення дослідження випадків булінгу необхідно провести збір даних у декілька етапів [13]:

- визначення, хто є сторонами булінгу (кривдником, потерпілим, можливими свідками або підбурювачами);
- опитування соціальної структури булінгу, а також батьків, вчителів/вчительок та інших причетних осіб;
- з'ясувати чи були звернення до служби у справах дітей чи до правоохоронних органів;
- визначити наявність аудіо або відеофіксації, пошкодження речей тощо.

Соціальна сутність булінгу – це боротьба за владу, за популярність, силу впливу на інших, за авторитет і визнання. Хоча на прямі запитання «Чи прагнеш ти таким чином самоствердитися?», «Чи претендуєш підкорити іншого своїй владі?» майже ніколи не можна отримати прямого підтвердження. Люди загалом не усвідомлюють владно-підвладні стосунки як окрему сторону життя. Насправді ці стосунки дуже значущі, адже люди приймають рішення і діють у

відповідності до закономірностей розподілу влади. Сутність булінгу – у викривленні соціальної сторони стосунків [13].

Нападаючи на таку жертву кривдник демонструє оточенню ніби свою силу і «крутість», здатність домінувати над іншим/іншою, примушувати діяти проти власної волі, підкорювати своїм інтересам.

Загальне дослідження рівня благополуччя дітей в закладі освіти, задоволеності стосунками, навчанням може цілком об'єктивно засвідчити про наявність страждань, навіть якщо жертва відмовляється про це говорити [13].

Одними з методів дослідження булінгу в освітньому просторі школи є опитування, анкетування як освітян, так і учнів школи та їх батьків, що ми і плануємо використати в нашому дослідженні. Дані методи є одними з найефективніших, адже дозволяють навіть сторонньому спостерігачеві зрозуміти систему взаємовідносин у колективі школи, виявити деструктивні ситуації, зокрема, булінгу.

Коли в закладі освіти чи окремій групі (класі) складається несприятлива атмосфера, то змагання за соціальну прихильність і авторитет в однолітків стає викривленим. Тобто, свій авторитет кривдник(ця) починає здобувати шляхом приниження дитини в очах групи, знищення її авторитету. Кривдники зазвичай копіюють зразки такої поведінки, наприклад, він стикався з приниженням в родині, зазнавав образ, був свідком насилля одного з батьків над іншим/іншою тощо. Повторюючи вже знайомий спосіб поведінки булер вважає, що це найлегший шлях вирішення проблеми або самоствердження. Жертвою, як правило, обирається дитина, яка має якусь особливість, що видається кривднику слабкістю [11, с. 68].

Тому, для дослідження булінгу в умовах сучасної української школи, протидії булінгу в системі освіти та роль батьків у цьому процесі нами були розроблені опитувальники для батьків (див. додатки), які дозволили отримати дані для дослідження.

2.2. Процедура проведення дослідження

За результатами теоретичного дослідження поняття булінгу, його видів та причин в освітньому середовищі нами було визначено декілька основних завдань для проведення емпіричного дослідження:

- Збір можливих інтерпретацій поняття булінгу батьками дітей, що відіграють різні ролі у структурі булінгу;
- Визначення причин задоволення чи незадоволення батьків тим, як було вирішено питання з булінгом.
- Визначення можливих шляхів захисту дітей від булінгу;
- Збір можливих інтерпретацій батьків жертв, булерів, спостерігачів з приводу причин булінгу.

Для дослідження нами було обрано метод напівструктурованого інтерв'ю для втілення якого було створено анкети для 3 різних учасників структури булінгу: батьків жертв, кривдників та спостерігачів (див. Додаток А).

Вибір респондентів було здійснено на основі даних про наявні випадки булінгу у школах № 132 у м. Київ, середньої загальноосвітньої школи №284 у м. Київ, середньої загальноосвітньої школи №67 у м. Києві (у Голосіївському, Дарницькому, Солом'янському районах відповідно).

Дані навчальні заклади були обрані не випадково: нам стали відомі випадки булінгу, які там відбувалися. У даному дослідженні нас цікавить інтерпретації батьків різних сторін конфлікту.

Емпіричне дослідження проводилося в кілька етапів:

- Перший етап передбачав дослідження ситуацій булінгу в учнівському колективі, визначення ролей дітей у соціальній структурі булінгу. На даному етапі ми поклалися на оцінку вчителів, психологів та соціальних педагогів шкіл, у яких проводилось дослідження (див. додатки).
- На другому етапі емпіричного дослідження, за допомогою методів анкетування та інтерв'ю, були проаналізовані позиції батьків різних сторін конфлікту щодо булінгу, який відбувається їхніми дітьми чи застосовується до їх дітей;

У межах дослідження було досліджено три різних види булінгу: психологічний, фізичний, та кібербулінг.

У школі № 132 міста Києва ми досліджували вербальний булінг відносно учениці 6 класу. Дівчина має руде волосся, бліду шкіру та незначні веснянки на обличчі. Цього виявилось достатньо для того, щоб стати жертвою булінгу. Дівчинка спокійна і сором'язлива, невпевнена в собі, проте академічно успішна. За словами мами дівчинки булінг почався тоді, коли вона перейшла навчатися до цієї школи.

Спостерігачем в даній ситуації є подруга дівчинки. Вона така ж сором'язлива та невпевнена в собі, тому і не втручається, залишається осторонь. Зі слів батьків до булінгу ставиться негативно і засуджує подібні прояви.

Зі слів класного керівника булером стала їх однокласниця. За темпераментом вона лідер, але не в навчанні: її академічна успішність залишає бажати кращого. Своїми діями учениця намагається привернути до себе увагу: прогулює уроки, поведінка різка, до дорослих не завжди відноситься з повагою.

У середній загальноосвітній школі № 284 Дарницького району міста Києва було виявлено випадок фізичного булінгу.

Булери – 13 річний підліток з соціально та економічно благополучної сім'ї. Навчається добре, впевнений в собі, має лідерські якості. Проте, це лідерство майже нічим не підкріплене: видатних здібностей в навчанні хлопець не проявляє, не приймає участь в спортивних змаганнях та творчій позакласній діяльності, тримає позиції лідера лише за рахунок приниження іншого хлопчика.

Жертвою булінгу став підліток з паралельного класу: фізично менший та слабший, ніж агресор, спокійний, врівноважений, навчається добре. Щоразу коли хлопці зустрічаються у шкільному коридорі, жертва «отримує» підніжку, поштовх в спину, ляпас, смикання за одяг. Також відбуваються регулярні насмішки над «не таким» одягом хлопця, телефоном застарілої моделі чи тим, що другий рік поспіль хлопець носить один і той же портфель.

Спостерігачем завжди стає сестра жертви. Вони з братом навчаються в одному класі і часто проводять перерви разом. Але заступитися за брата вона не

може, тому що розуміє фізичну перевагу кривдника, боїться. Діти зі звичайної сім'ї, завжди охайно виглядають, ніколи не хизуються новими речами.

Третій випадок був виявлений у середній загальноосвітній школі № 67 у м. Києві.

Жертвами стали двоє друзів. Обидва страждають через фізичні особливості свого тіла: один з них має зайву вагу, інший – найнижчий у класі. До них було застосовано кібербулінг. У месенджері Viber, у групі класу, між учнями було розіслане відео, як у хлопчика із зайвою вагою відібрали портфель і кинулись навтьоки, а він не міг наздогнати; та відео, де у низького хлопчика так само відібрали речі і поклали так високо, щоб він сам не міг їх дістати.

За словами шкільного психолога булером став їх однокласник. Його академічна успішність на достатньому рівні, хлопчик самовпевнений, марнославний. Виховується у повній сім'ї.

Спостерігачем у даній ситуації став хлопець-одноліток. Він не висловлює своєї позиції щодо знущань, проте його дії (сміх, зйомка процесу булінгу на відео) говорять про підтримку булера, хоча фізично він участі не приймає.

Загальна кількість батьків, що взяли участь в анкетуванні становила 9 осіб. З ними були проведені інтерв'ю з приводу вищезгаданих ситуацій. Також під час дослідження ми цікавилися думкою адміністрації школи, соціальних педагогів та психологів з приводу шляхів вирішення даних проблем.

Після обробки результатів анкетування та бесід нами були проаналізовані отримані дані, на основі яких ми зробили висновки стосовно передумов виникнення та запобігання явищу булінгу серед учнів шкіл та особливостей участі в цьому процесі батьків дітей, вчителів, психологів, соціальних педагогів.

2.3 Методологічні обмеження у дослідженні булінгу

Булінг є досить поширеним явищем у світі, Україна – не виключення. У 2019 році до шкільних психологів із всієї України було майже 110 тисяч звернень з питань булінгу. З них 310 справ були розглянуті в судовому порядку, що складає лише 0,2% від усіх звернень. Проте слід взяти до уваги, що дуже велика частка випадків булінгу залишається невиявленою дорослими чи вирішеною

ними без участі шкільних психологів та адміністрації школи. Це створює складнощі для ведення статистики з питання булінгу. Маленька кількість звернень до суду з питань булінгу може бути зумовленою як вичерпністю роботи шкільного психолога та соціального педагога, так і небажанням батьків проходити всі бюрократичні процедури для встановлення справедливості у суді. Сума штрафу за завдане психологічне, фізичне, соціальне, економічне, сексуальне публічне приниження є відносно невеликою: від 850 до 1700 гривень або призначення громадських робіт від 20 до 40 годин. На нашу думку цього не досить, адже ні нормально вчитися, ні зберігати душевний спокій та відчуття захищеності дитині неможливо, якщо вона пережила цькування.

З боку батьків булерів відмова від визнання проблеми - це спроба зняти з себе відповідальність, адже діти-агресори часто самі стають об'єктом приниження у сім'ї, або свідком агресивної поведінки серед близьких. Мало хто з дорослих людей може визнати, що якась стороння дитина може постраждати через нездорову атмосферу у своїй родині.

Зокрема, перешкодою до відвертої розмови про проблему є чутливість досліджуваної теми і хвилювання: «А що ж скажуть люди...?». Якщо питання не стоїть на межі загрози фізичному здоров'ю зазвичай батьки залишають за собою право змовчати.

Складність комплексного дослідження булінгу полягає в тому, що кожен випадок індивідуальний і негаразди у сім'ї (агресія, дефіцит батьківської уваги, зневажливе ставлення один до одного) поруч із соціальними чинниками можуть зробити з дитини як жертву, так і агресора у колективі однолітків. Так само і батьки дітей можуть по різному реагувати на те, що їх дитина опиняється у булінг-структурі в залежності від того чи потерпали вони в дитинстві від булінгу, чи були агресорами, чи спостерігачами, чи мали вони захист від дорослих якщо опинялися під тиском однолітків, і який в цілому особистий досвід вони винесли зі свого дитинства.

2.4 Аналіз результатів дослідження проблеми шкільного булінгу з позиції батьків учнів

Одним з аспектів дослідження було встановити чи відомо батькам поняття булінгу. Мама дівчинки з рудим волоссям розуміє булінг з огляду на власну ситуацію «Булінг – це «травля» дитини чи дітей на певними виділеними ознаками: соціальний статус дитини чи її батьків, зовнішність, успішність у школі і т.д.». Інша мама визначила булінг як «знущання дітьми над дітьми».

Батько одного хлопчика у своєму визначенні булінгу вказав «агресивна поведінка та фізичні ушкодження відносно однієї дитини». Ще один тато також під час відповіді зробив акцент на фізичному насиллі. Ми пов'язуємо це з тим, що за статистикою хлопці більш схильні до бійок у конфліктах, а дівчата переважно використовують вербальні методи.

Слід відмітити, що обізнаність у питанні булінгу більша у батьків дітей жертв, адже вони більше за всіх зацікавлені у припиненні та недопущенні випадків булінгу з їх дітьми.

Отже, нам вдалося встановити, що всі батьки усвідомлюють значення цього терміну, правильно визначають його суть. Проте про види булінгу батьки, на нашу думку, обізнані недостатньо. Відповідаючи на це питання вони всі 9 респондентів назвали фізичне насильство, згадали психологічне – 8, кібербулінг назвали лише 4 з них, а про сексуальний вид булінгу згадали лише 3 респонденти.

На питання «Чи часто, на вашу думку, булінг зустрічається серед дітей взагалі?» ствердно відповіли всі батьки. Якщо булінг не стосувався їх власних дітей, то вони чули про це від дітей сусідів, родичів, колег, чули по телебаченню. Згадані питання були спільними для кожного блоку анкети.

Батьки дітей жертв булінгу також відповідали на питання про те, хто, на їх думку, може впливати на ймовірність виникнення булінгу в класі/ школі, і чи можуть вони самі впливати на це? Респонденти згаданої категорії вважають, що не можуть самостійно впливати на ймовірність виникнення булігу, проте називають класних керівників та психологів відповідальними за здорову атмосферу в учнівському колективі. Також вони вважають, що агресія деяких дітей – це проблема психологічна чи просто прогалина у вихованні таких дітей.

Ще одним питанням було «Чи вважаєте Ви, що конфлікт розв'язано? Яким чином? Чи введено нові правила/норми у школі?». На це питання батьки відповідали одноголосно, що не вважають конфлікти повністю розв'язаними, що нових норм у школі введено не було.

Наприклад мама рудоволосої дівчинки не вважає конфлікт розв'язаним до кінця, адже після роботи соціального педагога та психолога з булером, після розмови з мамою булера прямий вербальний булінг припинився, але дитину почали ігнорувати, що також є видом булінгу. На думку мами нові норми не були введені.

Батьки хлопчика, що страждав від фізичного булінгу також не вважають конфлікт до кінця вирішеним, тому що булінг фізичний змінився на психологічний. Хлопчик та його сестра, яка також боїться стати жертвою булінгу, мають страхи відносно насильства та насмішок та мають стійке небажання ходити до школи. Нові правила в школі також не були введені.

Батьки хлопчиків, які постраждали від кібербулінгу, також не відчують повного задоволення від вирішення ситуації. Так, соціальним педагогом та психологом були проведені ряд заходів, для попередження наступних актів булінгу, але зняті відео, які стали результатом булінгу могли зберегтися на пристроях дітей, які переглядали відео і може бути знову розповсюджене. До того ж, для недопущення використання гаджетів під час навчального процесу видається дуже складною, глобальною проблемою.

На питання «Хто, на вашу думку, несе відповідальність у школі за такі випадки і превенцію?» відповідали однозначно, виділяючи класних керівників, соціальних педагогів, психологів та директора.

Наступний блок питань був виділений для батьків спостерігачів. Окрім загальних питань про поняття та види булінгу, вони мали відповісти також на питання про те, чи чули вони про випадки булінгу у їх навчальних закладах. Усі відповіді були позитивні.

«Якою на Вашу думку, могла б бути реакція Вашої дитини на булінг у її присутності?» – на це питання батьки відповіли, що їх діти не братимуть участь, не підтримуватимуть булера, залишаться сторонніми спостерігачами.

Питання щодо порад власній дитині в разі виявлення булінгу дещо стривожило батьків. «Діти зараз дуже жорстокі, вони вирости на бойовиках та трилерах, деякі мультфільми вчать дітей що завданий комусь біль – це смішно. Страшно, щоб твоя дитина опинилася на місці жертви. Без дорослих такі конфлікти діти не розв'яжуть» - говорила одна з мам. Усі батьки одноголосно стверджують, що радять своїм дітям відразу ж звертатися за допомогою до старших, але в той же час ніхто не радить заступатися, бо побоюються що їх дитина також може стати жертвою насмішок чи фізичного насилля. Варто вказати, що мама хлопчика, який знімав на камеру знущання над однолітками не вважає його «помічником» булера і наполягає на непричетності сина до акту булінгу.

Батьки «спостерігачів» вважають, що вони не мають сили впливати на ймовірність виникнення булінгу у колективі, де навчаються їх діти. Вони також вважають, що попередження таких явищ – це робота працівників та керівництва школи.

Що стосується опитування батьків булерів, то у своєму блоці опитування вони також мали загальні питання, та спеціальні. «Які будуть /були Ваші дії якщо дитина була або є учасником булінгу?» - одне з них. Варто вказати, що дуже малий відсоток батьків визнають свою дитину булером. Наприклад мама булера, що здійснювана психологічний тиск на рудоволосу дівчинку, не вважає свою доньку винною у будь-чому: «Моя донька ніколи не була агресивною. Напевно, це був просто невдалий жарт – от і все. Хто ж знав, що ця дівчинка така вразлива... Зрештою, це діти: сьогодні сваряться, а завтра миряться. Розберуться». Поширений вислів «це ж діти – самі розберуться» говорить про невміння чи небажання мами розбиратися у ситуації та донести доньці про наслідки подібної поведінки. Соціальний педагог стверджує, що робота з булером проведена, а дівчина, що постраждала від булінгу користується послугами психолога для підвищення самооцінки, впевненості в собі та позбавлення від страхів.

Тато хлопчика, який здійснював фізичне насильство над однолітком, відповів, що відреагував на ситуацію. Він провів виховну роботу з сином та

висловив побажання щодо подальшої його поведінки. Розмова з класним керівником та соціальним педагогом внесла ясність: батьки часто у відрядженнях, багато працюють заради благополуччя сім'ї, але очевидно, що підлітку не вистачає уваги та розуміння з боку батьків.

Мати булера, який займався кібербуллігом також відмовляється вважати його причетним до булінгу. Навіть попри те, що є відеодоказ, який булер створив сам, мати хлопчика стверджує, що нічого такого не сталося, що вона готова провести бесіду з сином з приводу булінгу, але не вважає його винним і перекладає всю вину на спостерігача, називає його «підбурювачем».

Жоден з досліджених випадків не знайшов свого розв'язання у площині закону, але ми вирішили поцікавитися у представників ювенальної поліції Голосіївського району станом справ щодо звернень до поліції з питань булінгу.

Інтерв'ювання працівників поліції показало, що впродовж 2019 року повідомлень від закладів освіти Голосіївського району не надходило. А працівниками поліції впродовж 2019 року і по теперішній час систематично проводяться профілактичні заходи щодо роз'яснень проблем булінгу та його подолання. Представники поліції відзначили, що протягом 2019 року на території обслуговування Голосіївського відділу поліції випадків булінгу зафіксовано не було.

У минулому році слідчими Голосіївського відділу поліції здійснювалося досудове розслідування відносно 4-х випадків нанесення тілесних ушкоджень неповнолітніми своїм одноліткам, що мали ознаки булінгу. І один з них вчинений дівчиною. За трьома фактами прокурором до суду направлені клопотання про застосування примусових заходів виховного характеру, оскільки особи не досягли віку, з якого настає кримінальна відповідальність. Але дані випадки ще не розглянуті у судовому порядку та перебувають на контролі.

Як відзначили представники ювенальної поліції кожен виявлений факт жорстокого поводження з дитиною (включає фізичне, психічне насильство, зневагу, нехтування інтересами і потребами дитини), булінгу у школі повинен бути повідомлений службі у справах дітей та поліції. Адже з січня 2019 року набрав чинності новий закон внесення змін до деяких законодавчих актів щодо

протидії булінгу. У цьому документі визначені чіткі алгоритми дій у випадку цькування дітей.

Отже, в освітньому середовищі існують проблеми з попередження та профілактики булінгу: невизнання деяких дій учнів булінгом, невірне їх трактування, небажання батьків булерів визнати проблему та працювати над нею, незнання можливих видів булінгу та методів вирішення проблем.

Висновки до другого розділу

Серед методів соціологічного дослідження випадків булінгу в освітньому просторі основними ми визначили: індивідуальні та групові методи дослідження. Дослідження булінгу ускладнюється тим, що зазвичай цькування між дітьми в навчальному закладі відбувається за відсутності контролю дорослих, у місцях, де діти залишаються без нагляду, тобто є непомітним. Однак через брак компетентності в роботі з дітьми, які постраждали від булінгу я вирішила сфокусуватись на опитуванні батьків, аби уникнути наслідків опитування для респондентів в такій чутливій темі.

Індивідуальними методами називають спостереження та виявлення специфічних ознак, які можуть свідчити про наявність булінгу (цькування) по відношенню до дитини або коли дитина є кривдником (булером).

Груповими методами користуються коли необхідно оцінити ситуацію в певній групі (класі) (мікрогрупа) чи в закладі освіти в цілому (макрогрупа), оскільки булінг (цькування) – це групове явище, якому протидіяти потрібно системно.

Методи дослідження булінгу є необхідним і достатнім інструментарієм виявлення булінгу та планування заходів з протидії та попередження булінгу в навчальному закладі.

Соціальна сутність булінгу – це боротьба за владу, за популярність, силу впливу на інших, за авторитет і визнання. Сутність булінгу (цькування) – у викривленні соціальної сторони стосунків.

Загальне дослідження рівня благополуччя дітей в закладі освіти, задоволеності стосунками, навчанням може цілком об'єктивно засвідчити про наявність страждань, навіть якщо жертва відмовляється про це говорити.

З метою експертної оцінки проблеми булінгу та насильства в умовах сучасної української школи та думки батьків про це, нами було проведено напівструктуровані інтерв'ю за розробленими анкетами.

Дослідження відбувалося на базі середніх загальноосвітніх шкіл I-III ст. № 132, м. Києва. Експертами стали: вчителі школи № 132, № 284 та №67 у м. Києві, психологи шкіл та представники Національної поліції, а саме підрозділу ювенальної превенції Національної поліції України Голосіївського району м. Києва та батьки учнів шкіл.

Під час анкетування батьків дітей було виявлено, що відношення до конфліктної ситуації корелюється роллю дитини у структурі булінгу: батьки жертв причинами вважають вроджену агресивність дітей, психологічні проблеми дітей, проблеми взаємовідносин у сім'ях кривдників. Винними у допущенні загострення ситуацій в учнівському колективі вважають вчителів, класних керівників та психолога.

Батьки «спостерігачів» винуватцями таких ситуацій вважають вчителів, класних керівників та психолога – так само, як і батьки жертв булінгу. Вони стверджують, що були б незадоволені поведінкою своїх дітей, якби дізналися, що ті були в числі булерів чи якось їм допомагали. Причинами булінгу вважають недоліки виховання та кризи підліткового віку.

Батьки булерів заперечують причетність своїх дітей до актів булігу, хоча й вірно визначають поняття булінгу, правильно називають його основні ознаки. Про причини агресії дітей через негаразди у сім'ї чи негативний приклад серед близьких говорять скептично.

Тому ми можемо сказати про те, що для об'єктивної оцінки кожного випадку булінгу слід провести ретельний збір інформації усіх учасників конфлікту та їх батьків.

Дане дослідження не є глибинним, тому потребує подальшого розвитку у наукових працях, що дасть змогу надавати диференційовані рекомендації та більш ефективну протидію і профілактику булінгу.

РОЗДІЛ 3. ПРОФІЛАКТИКА ТА ПРОТИДІЯ БУЛІНГУ В ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ: ПРАКТИЧНИЙ АСПЕКТ

3.1 Участь педагогічного колективу в профілактиці булінгу

Школа є найважливішою ланкою в системі державних інститутів щодо попередження та профілактики негативних явищ серед учнів. Особлива роль у цій роботі належить соціальному педагогу. Саме робота з попередження негативних явищ серед неповнолітніх стає пріоритетною в діяльності соціального педагога або всього педагогічного колективу школи. Профілактична програма соціального педагога щодо запобігання шкільного булінгу в школі повинні відповідати ряду правил: просвітницькі програми необхідно здійснювати протягом усього періоду навчання дитини в установі освіти; в ході програм повинна надаватися точна і достатня інформація про агресивну поведінку, її вплив на психічне, психологічне, соціальне і економічне благополуччя; про насильство і види насильства, інформація, яка надається, повинна бути чіткою і давати знання про подальші наслідки негативних явищ для суспільства; слід робити акцент на пропаганді здорового способу життя та формуванні життєвих навичок, обов'язкових для того, щоб протистояти бажанням появи негативних явищ в моменти стресу, життєвих невдач, ізоляції [16].

В практику шкільного життя необхідно вводити нові педагогічні технології, такі, як ділові та рольові ігри, психологічні тренінги. Будь-яка спільна діяльність школярів і дорослих (при правильній, зрозуміло, організації) здатна істотно змінити систему сформованих стосунків.

Здійснення педагогами комплексу профілактичних заходів, які спрямовані на попередження виникнення булінгу в установі освіти, патологій в суспільстві, їх наслідків (протиправна, адиктивно-дивіантна, суїцидальна поведінка, бездоглядність дітей, насильство) називається превентивною соціально-педагогічною роботою. При цьому на превентивному рівні профілактика

забезпечить попередження виникнення різних відхилень - морального, фізичного, психологічного та соціального аспекту.

Метою профілактики булінгу є не тільки попередження проблем виникнення даного явища, а й створення умов для повноцінного функціонування суспільства і життєдіяльності окремих осіб. Профілактика булінгу (діяльність по його попередженню або утримуванню на соціально прийнятному рівні за допомогою усунення або нейтралізації) допоможе знизити масштаби даного негативного явища, скоротити кількість залучених до нього «агресорів» і «жертв». З метою підвищення ефективності роботи з попередження ситуації булінгу в освітній установі, та спираючись на результати дослідження залученості батьків та педагогів до вирішення конфліктних ситуацій слід планувати і здійснювати роботу, з огляду на наступні принципи [21]:

1. Принцип взаємодії. Для здійснення ефективної допомоги робота будується на спільному плануванні та взаємодії фахівців освітнього закладу.

2. Принцип попередження. Робота фахівців будується як попередження виникнення ситуації булінгу в освітньому закладі.

3. Принцип системності. Передбачає послідовну, систематичну роботу зі збору інформації, розробки індивідуальних програм супроводу кожного учня і відстеження динаміки розвитку.

4. Принцип лонгітюдності. Необхідною умовою є вивчення динаміки, і оцінка ефективності проведеної роботи.

Булінг може спостерігатися в будь-якому класі, тому важливо зберігати пильність, спостерігати за тим, що відбувається і при необхідності вміти діяти. Практично у кожного класу і у кожного вчителя є свій власний досвід щодо булінгу і, ймовірно, також щодо того, як виходити з такої ситуації. В окремих випадках булінгу залучаються психологи, адміністрація школи, батьки.

Є обов'язкові правила профілактики булінгу для всіх дорослих, які працюють в школі: не ігнорувати, чи не применшувати значення; зайняти позицію, якщо вчителю стало відомо про випадок булінгу, або він став свідком такого випадку, він повинен зайняти чітку і недвозначну позицію і спробувати домогтися того, щоб, щонайменше «спостерігачі», а по можливості і сам булер

також змінили свою позицію в відношенні булінгу, а також пояснити їм, які психологічні наслідки для жертви в цій ситуації; розмова з булером; розмова з жертвою булінгу, який покликаний, перш за все, підтримати його, усунути почуття страху і загрози; проінформувати педагогічний колектив, запросити батьків для бесіди.

На основі нашого дослідження та вивчення зарубіжного досліду можна виділити наступні рекомендації вчителям, адміністраціям шкіл:

1. Необхідно почати з прийнятного для освітнього закладу визначення булінгу. Поняття булінг не аналогічний таким поняттям, як агресія або насильство. Це не сварки і бійки, в яких беруть участь школярі, які мають однаковий авторитет. Булінг не буває справедливим, так як «сильний» отримує «задоволення» від завданих збитків (матеріального і морального) «слабкому».

2. Встановити форми булінгу, які мають місце в школі. Можна вести щоденник спостережень за поведінкою членів шкільної спільноти, які, схильні до прояву фізичного чи психологічного насильства. Включити в нього можна також вчителів і батьків. Перш за все, необхідно зрозуміти, де знаходиться «силовий» дисбаланс.

3. Дізнатися, якими способами підтримують свій авторитет вчителі, адміністративні працівники, учні школи. Багато що можна почерпнути з щоденних спостережень за відносинами учнів (не тільки в класі, але і на шкільному спортивному майданчику), шкільного персоналу, вчителями та батьками.

Соціальний педагог чи психолог у своїй роботі має проводити/надавати консультації з батьками і надавати рекомендації:

1. Як вчити дитину правильно реагувати на агресію. Необхідно формувати різні корисні для «виживання» в конфлікті навички (вміння ігнорувати дрібні провокації, вміння правильно реагувати на критику).

2. Як підвищувати самооцінку дитини, впевненість в собі.

3. Використовувати гнучку систему заохочень і покарань.

Такі рекомендації стануть корисними для батьків, адже результати дослідження показали, що велика частина батьків не достатньо цікавиться

соціальним життям своїх дітей і діти, в свою чергу, не мають достатніх навичок спілкування, моделей поведінки та адекватної самооцінки.

Виходячи з відповідей які ми отримали від педагогічних працівників та батьків можемо також порекомендувати регулярно проводити анонімне опитування, використовувати короткі анкети, на питання яких змогли б відповісти всі члени шкільного колективу, включаючи батьків. Це допоможе оцінити ситуацію і визначити, які заходи необхідно вжити. Вони також дають можливість оцінити масштаб булінгу і проаналізувати його причини. Анонімність таких анкетувань та опитувань може забезпечити достовірні дані, адже було зазначено, що тема булінгу дуже чутлива для будь-кого з учасників конфлікту.

Можна визначити, які заходи потрібно вжити, щоб діти відчували себе захищеними в школі. Аналіз анкет допоможе зрозуміти, де, в яких місцях школярі стикаються з булінгом і як вони реагують на нього, хто з них зацікавлений, потребує допомоги, хто зацікавлений, а хто ні в боротьбі з цим явищем, можна дізнатися реакцію шкільного персоналу та батьків на булінг, і, більш того, які додаткові зовнішні сили, на їх погляд, слід залучити для вирішення проблеми.

Під час проведення інтерв'ю з батьками в рамках дослідження нам говорили про те, що на їхню думку педагоги не знають що робити у випадках булінгу. Батькам здається, що педагогам простіше ігнорувати такі конфлікти. Підсумовуючи отриману інформацію, виділимо такі кроки для припинення (профілактики) цькування в дитячому колективі [15] :

1. Назвати явище
2. Дати однозначну оцінку.
3. Визначити цькування як проблему групи.
4. Активізувати моральне почуття і сформулювати вибір.
5. Сформулювати позитивні правила життя в групі і укласти контракт.
6. Моніторинг і підтримка позитивних змін
7. Гармонізувати ієрархію.

Булінг - явище не «кримінальне», але, тим не менш, його прояви, якщо не будуть вчасно припинені, стають все більш небезпечними. Як ми бачимо з результатів дослідження реакція шкільного колективу на випадки булінгу - важливий аспект у вирішенні цієї проблеми.

Таким чином булінг є особливим видом насильства, який в результаті призводить до розчарування, деморалізації, демотивації, невдоволення і відчуження, це агресивне переслідування одного з членів колективу з боку інших членів колективу або його частини.

Булінг може здійснюватися і в фізичній, і в психологічній формі. Виявляється у всіх вікових і соціальних групах. Знущання, побої, образи поєднуються з системою освіти, що призводить до виникнення шкільного булінгу, де у дітей падає самооцінка, виникає низький статус в групі, з'являються проблеми в навчанні та поведінці. У таких дітей високий ризик виникнення і розвитку нервово-психічних і поведінкових розладів. Шкільний булінг сприяє відчуженню і повної ізоляції, діти отримують психологічну травму, що призводить до тяжких наслідків, які іноді тривають все життя у потерпілого.

3.2. Проведення спільних додаткових заходів батьків та педагогів для профілактики та протидії булінгу

Проблема булінгу дуже актуальна. Цькування, якому піддається підростаюча людина в освітній установі, накладає значний відбиток на подальше життя, заважає будувати повноцінні відносини в сімейному житті, заважає досягти великих вершин при отриманні професії, і часто призводить до самогубства. Тому цій проблемі повинні приділяти увагу, як батьки, так і вчителі, адміністрація шкіл, соціальні педагоги. Зокрема цій проблемі приділяють увагу і громадські організації такі як UNICEF, Благодійний фонд "Kiddo", Громадська організація "Студена", Український інститут дослідження екстремізму, ЖІНОЧИЙ КОНСОРЦІУМ УКРАЇНИ, Український фонд "Благополуччя дітей", «Міжнародний жіночий правозахисний центр "Ла Страда-Україна». Ці громадські організації також співпрацюють між собою, результатом чого є випуск посібників, методичних рекомендацій для батьків та працівників

шкіл. «Розбудова миру. Профілактика і вирішення конфлікту з використанням медіації: соціально-педагогічний аспект» - це навчально методичний посібник розроблений ГО «Ла Страда-Україна», де розміщено готові конспекти занять та тренінгів для дітей різного віку, педагогів шкіл та батьків, які можна взяти за основу профілактичної роботи з питань булінгу.

Ми, на основі свого дослідження, враховуючи рекомендації вищезгаданих організацій, також можемо сформулювати ряд рекомендацій для налагодження всієї системи превентивної роботи:

- Підвищити компетентність педагогічних працівників школи з теми булінгу. Дослідження показало, що не всі педагоги шкіл володіють достатнім об'ємом актуальної інформації про явище булінгу та методи його усунення та профілактики.
- Рекомендується обрати форми роботи, якими будуть користуватися педагоги у своїй системній роботі під час первинної та вторинної профілактики булінгу.
- Дуже важливо школам мати чіткий механізм взаємодії та перенаправлення в ситуації булінгу, надання фахової допомоги жертвам булінгу, булерам та спостерігачам.
- Впровадити нові шкільні правила та норми, які допоможуть попередити випадки булінгу (наприклад заборона користуватися гаджетами під час освітнього процесу для попередження кібербулінгу).

Булінг як системне явище неможливо усунути за бажання і значних зусиль однієї зі сторін: батьків, дітей чи працівників школи. Діти не в змозі це зробити самостійно, батьки не можуть впливати на дітей інших батьків, так само як і школа не може самостійно виховувати дітей без участі батьків. Тому без взаємодії двох інститутів – школи та сім'ї – неможливе попередження та профілактика булінгу як явища.

Проблему булінгу серед учнів неможливо вирішити, намагаючись усунути лише окремі її симптоми тільки шляхом посилення дисципліни, усунення агресорів від навчання або психологічної терапії для жертв. Будь-яке втручання

в цій ситуації має бути комплексним і спрямованим на процес в цілому, тобто необхідно виявити причини, мотиви сторін-учасниць, визначити ступінь залученості в конфлікт жертви і агресорів і надати їм допомогу. Однією з основних завдань соціально-педагогічної роботи по визначенню булінгу в юнацькому середовищі, є реалізація комплексної корекційної програми розвитку в учнів навичок конструктивного управління агресією. Під час дослідження ставлення батьків дітей різних сторін конфлікту нами було виявлено, що всі вони мають потребу у підтримці незалежно від того чи дитина булер, жертва чи спостерігач.

Систему роботи над попередженням булінгу кожен заклад освіти складає сам, виходячи із своїх матеріальних, технічних, людських ресурсів та виходячи з особливостей учнівського колективу в школі (спеціалізації школи, кількості учнів, їх рівня активності, вподобань, тощо).

Висновки третього розділу

Отже, в освітніх закладах профілактика булінгу як явища має посідати важливе місце, так як дослідження показало, що булінг є дуже поширеним і потребує вживання превентивних мір.

Профілактика стане ефективною лише за дотримання таких принципів: взаємодії, попередження, системності, лонгітюдності.

Для профілактики і попередження булінгу є важливим створення правил поведінки не лише для учнів, а й для працівників школи. У розділі було вказано, яким чином соціальному педагогу слід працювати не лише з дітьми, а й з їх батьками, які базові рекомендації він може надавати на індивідуальних та групових консультаціях.

Було розглянуто базові компоненти для створення системи роботи над профілактикою булінгу в навчальному закладі: яких принципів слід дотримуватися, якими методами користуватися, які заходи можна запропонувати педагогічному колективу для профілактики булінгу. За умови створення такої системи протягом усього навчального року учні будуть включені в питання протидії булінгу. Всі учні будуть знати, яким чином варто діяти тоді, коли вони будуть глядачем ситуації булінгу, або учасником і зможуть повідомити без страху про це будь-якій особі, яка зможе допомогти вирішити дану проблему (педагогу, батькам, службі поліції, тощо). А також учні включені в профілактику і подолання булінгу протягом всього навчального року, приймаючи участь в різних акціях, тренінгах, класних годинах і що беруть участь в анкетуваннях і діагностиках, які запланував для них педагог-психолог.

Рекомендації, які були сформовані для педагогічних працівників шкіл, базуються на аналізі даних, які ми отримали під час проведення дослідження. Вони виходять з побажань батьків, їх потреб та потреб їхніх дітей у ситуації цькування.

ВИСНОВКИ

1. Булінгом є соціальне явище, властиве переважно організованим колективам. Булінг з боку однолітків відноситься до значних негативних переживань в житті дітей, впливаючи на специфіку їх подальшого розвитку і функціонування у суспільстві серед уже дорослих. Також булінг є одним із механізмів соціалізації, що формують світосприйняття, систему цінностей саме через ту соціальну роль, яку виконують у дитинстві.

Характеризується кількома особливостями: агресивною, деструктивною поведінкою, що відрізняється регулярністю та відбувається у відносинах між людьми, які володіють неоднаковим рівнем влади; така поведінка завжди є умисною.

Унікальною перспективою соціології є сприйняття насильства як функції соціальної структури, а не індивідуальної патології. З соціологічної точки зору, знуцання спричиняються не лише факторами мікросистемного рівня, але й факторами макросистемного рівня, які є в центрі уваги багатьох соціологічних теорій: загальної теорії деформації, теорію соціального контролю, теорію рутинної діяльності та теорію соціалізації гендерної ролі.

В даний час використовуються три підстави для класифікації видів і типів булінгу, відповідно до яких розробляються і впроваджуються спеціалізовані дослідницькі програми, програми допомоги і профілактики. Такими підставами є: характеристики об'єкта насильства (вік, стан, соціальний статус тощо), соціальне середовище (сім'я, освітнє середовище), характер насильницьких дій (фізичний, сексуальний, вербальний, соціальний, кібербулінг тощо).

2. Найбільшого поширення в колективі булінг досягає у підлітковому віці – 13-15 років: діти дуже активно себе поведуть як зі сторони захисту, так і зі сторони агресора. У молодшому підлітковому віці діти губляться, адже не знають як вчиняти у подібних ситуаціях, не мають досвіду і моделей поведінки. Дослідження статевих особливостей показало, що хлопці більше вдаються до фізичного насилля, а дівчата – до психологічного. Проте і в ролі захисників хлопці виявляються більш фізично активними: частіше вступаються за жертву,

коли дівчата у той же час лише сподіваються що хтось з дорослих помітить конфлікт та прийде на допомогу.

3. Вперше булінг як масове, вікове явище прояву шкільного знущання і дитячої жорстокості було проаналізовано у Швеції [7], потім у європейських країнах, зокрема Англії, Норвегії, Литві, Іспанії, Ірландії, Португалії, Нідерландах, а також Канаді, США, Австралії, Японії. Отже, булінг – явище розповсюджене в сучасному суспільстві. Згідно зі статистичними даними, наведеними зарубіжними вченими, булінгу в тій чи іншій формі піддається від 4 до 50 відсотків дітей. У деяких випадках знущання носять ситуативний характер, але іноді систематичне цькування з боку однокласників призводить до летальних наслідків. Такі дані говорять про прямий зв'язок освітніх закладів з явищем булінгу. Булінг є складною проблемою у більшості країн світу за умови, коли настає криза сенсу життя у підлітків, оскільки молодь, яка зазнає насильницької поведінки, може навчитися та прийняти таку поведінку як відповідний метод боротьби чи досягнення бажаної мети. На сьогодні дослідження постійно виявляють, що вплив агресивної поведінки в соціальному контексті суттєво пов'язаний із знущанням.

4. Проаналізовані результати досліджень стимулюють українських фахівців до комплексного, міждисциплінарного, ретельного вивчення майбутніх корисних для країни аспектів досліджуваної проблематики у вимірах соціологічної науки. Тож, нами були визначені методи дослідження булінгу в освітньому просторі: індивідуальні та групові (комплексні дослідження членів системи). Було проведене анкетування різних груп батьків з різних шкіл та різним досвідом участі в ситуації булінгу.

5. Було розібрано кілька ситуацій булінгу серед шкіл м. Києва та проаналізовано участь батьків в цих випадках. Батьки поділилися також і досвідом вирішення проблеми разом з психологами та класними керівниками. Виявлені причини та наслідки булінгу в освітньому середовищі мають чіткий взаємозв'язок і складають сукупність асоціальних чинників девіації підлітків. Однак найбільш поширеною причиною є конфліктогенність в шкільному та домашньому середовищі, а також відсутність належного контролю за ситуацією

в класі з боку викладацького складу, в зв'язку, з чим підлітки позбавляються можливості розвиватися фізично і морально в нормальних, сприятливих умовах.

6. Було розроблено ряд рекомендацій для попередження та профілактики булінгу в освітньому середовищі на основі отриманих даних з дослідження. Для надання рекомендацій також були враховані думки та побажання батьків у вирішенні конфліктних ситуацій, адже незалежно від того яку позицію у структурі булінгу займає їх дитина, вони все одно потребують підтримки педагогів та шкільного психолога.

Подальше дослідження вбачаємо в поглибленому дослідженні проблеми варіативності розв'язання булінгових конфліктів за участю батьків на сучасному етапі реформування української школи та розвитку суспільства, а саме булінгу як соціальної системи куди входять: переслідувач (булер), жертва та свідки булінгу. Така постановка дозволить визначити головні проблеми взаємовідносин підростаючого покоління, як групи представників українського суспільства у XXI ст.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Кодекс України про адміністративні правопорушення. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10>
2. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)» від 18 грудня 2018 року 2657-VIII. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-19/print>
3. Лист Міністерства освіти і науки України 1/11-881 від 29.01.2019 «Рекомендації для закладів освіти щодо застосування норм Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)» від 18 грудня 2018 року 2657-VIII. Режим доступу: http://www.soippo.edu.ua/images/%D0%9D%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D0%BD%D0%B8/2019/02/04/novost2/1_11-881%201.pdf.
4. Андрєєнкова В. Л., Левченко К. Б., Матвійчук М. М. / Освітній електронний курс “Вирішую конфлікти та будує мир навколо себе” // http://course.la-strada.org.ua/story_html5.html.
5. Бандура А. Теория социального научения. СПб. : Евразия, 2000. – 320с
6. Деркач Л.М., Горач Л.В. Проблема булінгу та сором'язливості в сучасному українському освітньому просторі: кросс-культурний аспект / Л. М. Деркач, Л. В. Горач // Міжнародний науковий вісник. Випуск 2 (18). Ужгород, 2018. С. 48–54.
7. Коваль Г.В., Алексеєнко Г.О. Сучасні підходи до визначення та класифікації булінгу в шкільних підліткових колективах// Наукові праці. Педагогіка. Вип. 257. Том 269. 2016. С.7-10.
8. Кормило О. Явище булінгу в освітньому просторі / О. Кормило // Проблеми гуманітарних наук. Серія «Психологія». Вип. 35. – 2015. – С.174-187.
9. Королева Д. О. Исследование повседневности современных подростков: присутствие в социальных сетях как неотъемлемая составляющая общения // Современная зарубежная психология. – 2016. – Т. 5. – № 2. – С. 55–61.

10. Костюк О. Досвід Канади щодо антибулінгової роботи в середній школі порівняльно-педагогічні студії. 2015. №4(26). С.28-35.
11. Лесько Н. Захист дітей від насильства в освітньому середовищі України//National Law Journal: Theory and practice. 2017. С.65-68.
12. Лэйн Д. А. Школьная травля (буллинг) // Детская и подростковая психотерапия / Под ред. Д. Лэйна, Э. Миллера. – СПб.: Питер, 2001. – С. 240–274.
13. Найдьонова Л.А. Модуль 3. Діагностика булінгу (цькування) в закладі освіти /Л. А. Найдьонова, Ю. О. Букіна, Л. В. Григоровська, Н. Л. Дятел // URL: <https://nupp.edu.ua/uploads/files/0/main/deps/ps/buling/module3/konspekt.2019.pdf>
14. Овчарова, Р.В. Справочная книга социального педагога / Р.В. Овчарова. – М.: ТЦ Сфера, 2005. – 480 с
15. Падучак О. Булінг: міфи та реальність / Олександра Падучак / Юридичний вісник, 2019. URL: <https://lexinform.com.ua/dumka-eksperta/buling-mify-ta-realnist/>
16. Погорелова Е. И., Арькова И. В., Голубовская А. С. Психологические особенности подростков, включенных в ситуацию кибербуллинга // Северо-Кавказский психологический вестник. – 2016. – № 14/2. – С. 47–53.
17. Протидія булінгу в закладі освіти: системний підхід. Методичний посібник. / Андрєєнкова В.Л., Мельничук В.О., Калашник О.А. – К.: ТОВ «Агентство «Україна», 2019. – 132 с
18. Психологічна проблема булінгу в шкільному середовищі. Департамент освіти та науки Івано-Франківської міської ради. ІваноФранківськ, 2014.
19. Розбудова миру. Профілактика і вирішення конфлікту з використанням медіації: соціально-педагогічний аспект : навч.-метод. посіб. / В. Л. Андрєєнкова, Т. В. Войцях, О. В. Дацко [та ін.] ; НАПН України, Укр. наук.-метод. центр практ. психології і соц. роботи, Громад. орг. "Ла Страда – Україна"

; [редкол.: К. Б. Левченко, В. Г. Панок, І. М. Трубавіна, Л. Г. Ковальчук, В. Л. Андрєєнкова]. – Київ : ФОП Стеценко В. В., 2016. – 192 с.

20. Руденко Л.М. Біхевіоральний підхід до вивчення агресивної поведінки / Л. М. Руденко // Науковий часопис. Спеціальна психологія. Випуск № 4. 2014. – С. 332–333.

21. Сидорук І. Булінг як актуальна соціально-педагогічна проблема//Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Розділ V. Соціальна педагогіка. 2015. Вип.1. С.168 -173.

22. Фурманов, И.А. Детская агрессивность: психодиагностика и коррекция / И. А. Фурманов.— Минск, 1996.— 216 с.

23. Department of Education and Training (2015). A Review of literature (2010 – 2014) on student bullying by Australia's Safe and Supportive School Communities Working Group. ISBN: 978-0-99419307-0.

24. Baek, H., Roberts, A., Seepersad & Swartz, K (2018).Examining negative emotions as mediators between exposures to family violence and bullying: A gendered perspective, Journal of School Violence, DOI: 10.1080/15388220. 2018. 1519441.

25. Bowman, Darcy, "The Sociology of Bullying: Prevention and Intervention Using a Three Themed Model" (2018). Honors Theses. 1691. <https://digitalworks.union.edu/theses/1691>.

26. Görzig Anke, Machackova Hana. Cyberbullying from a socio-ecological perspective: A contemporary synthesis of findings from EU Kids Online // URL: <http://www.lse.ac.uk/collections/media@lse/mediaWorkingPapers/>

27. Grading P., Strohmeier D., Spiel Ch. Definition and Measurement of Cyberbullying. Cyberpsychology // Journal of Psychosocial Research on Cyberspace. – 2010. – no. 4 (2).

28. Hong, J. S., Espelage, D. L., Hunter, S., & Allen-Meares, P. (2018). Integrating multi-disciplinary social science theories and perspectives to understand school bullying and victimization. In J. L. Ireland, P. Birch, & C. A. Ireland (Eds.), The Routledge International Handbook of Human Aggression : Current Issues and Perspectives (pp. 109-120). London.

29. Kowalski R. M., Limber S. P., Agatston P. W. Cyberbullying: Bullying in the digital age. – Chichester: Wiley-Blackwell, 2011.
30. Olweus D. Victimization by peers: Antecedents and long-term outcomes // Social Withdrawal, Inhibition, and Shyness in Childhood. – New York: Psychology Press, 1993. – pp. 315–341.
31. Roland W. Virtual morality: the moral status of virtual actions: Master thesis. – Fort Collins: Colorado State University Publ., 2012.
32. Sedghi, A. (2018). Ten years of bullying data: what does it tell us? “The Guardian”, May,23, 2018
33. SulerJ. The online disinhibition effect // CyberPsychology & Behavior. – 2004. – no. 7. – pp. 321–326.
34. The Annual bullying survey 2018. The annual benchmark of bullying in the United Kingdom, 2018.
35. Willard N. Cyber bullying and cyberthreats: Responding to a challenge of online social cruelty, threats, and distress. – Champaign: Research Press, 2007.
36. Zalaquett C. P., Chatters S. J. Cyberbullying in college: Frequency, characteristics, and practical implications // Sage open. – 2014. – no. 4 (1).
37. Онлайн-курс з протидії булінгу в закладах освіти / МОН «Prometheus» Міжнародний фонд «Відродження» // https://courses.prometheus.org.ua/register?course_id=cousev1%3AMON%2BAB101%2B2019_T2&enrollment_action=enroll.

ДОДАТКИ

Додаток А

Інтерв'ю для батьків дітей жертв булінгу

- 1) Чи чули ви про булінг? Що таке булінг на вашу думку?
- 2) Чи часто на вашу думку булінг зустрічається серед дітей взагалі?
- 3) Які на вашу думку види насилля розповсюджені серед дітей?
- 4) На вашу думку хто може впливати на ймовірність виникнення булінгу в класі/ школі? Чи можете впливати Ви?
- 5) Чи вважаєте Ви, що конфлікт розв'язано? Яким чином? Чи введено нові правила/норми у школі?
- 6) Хто, на вашу думку, несе відповідальність у школі за такі випадки і превенцію?

Інтерв'ю для батьків дітей-спостерігачів

- 1) Чи чули ви про булінг? Що таке булінг на вашу думку?
- 2) Чи часто на вашу думку булінг зустрічається серед дітей взагалі?
- 3) Чи чули ви про випадки булінгу у Вашій школі?
- 4) Які на вашу думку види насилля розповсюджені серед дітей?
- 5) Якою на Вашу думку, могла б бути реакція Вашої дитини на булінг у її присутності?
- 6) Що б Ви порадили або вже порадили зробити Вашій дитині якщо вона стала свідком булінгу?
- 7) На вашу думку хто може впливати на ймовірність виникнення булінгу в класі/ школі? Чи можете впливати Ви?
- 8) Хто, на вашу думку, несе відповідальність у школі за такі випадки і превенцію?

Інтерв'ю для батьків дітей булерів

- 1) Чи чули ви про булінг? Що таке булінг на вашу думку?
- 2) Чи часто на вашу думку булінг зустрічається серед дітей взагалі?
- 3) Чи чули ви про випадки булінгу у Вашій школі?
- 4) Які на вашу думку види насилля розповсюджені серед дітей?
- 5) Які будуть /були Ваші дії якщо дитина була або є учасником булінгу?
- 6) На вашу думку хто може впливати на ймовірність виникнення булінгу в класі/школі? Чи можете Ви на це впливати?
- 7) Що, на Вашу думку, могло/може стати причиною булінгу?
- 8) Хто, на вашу думку, несе відповідальність у школі за такі випадки і превенцію?

Інтерв'ю для вчителя

1. Як Ви розумієте, що в класі відбувається цькування?
2. Яким чином ви оцінюєте наскільки сприятлива атмосфера у класі?
3. Як ви вважаєте, до яких наслідків може привести цькування в школі:
 - для жертв цькування: ...
 - для переслідувачів: ...
 - для свідків цькування: ...
 - для всього класу: ...
 - для педагогів: ...
4. За якими ознаками Ви відрізняєте ситуації, де потрібно втручання дорослого, від ситуації, де діти можуть розібратися самі?
5. Які Ви знаєте способи реагування педагогів на ситуації цькування одних дітей іншими?
6. Які дії педагога можуть посилити цькування в класі?
7. Чому в класі може складатися ситуація цькування одних дітей іншими?
8. Які ситуації у відносинах між дітьми особисто у вас викликають тривогу?
9. У школі, де Ви працюєте, є особливості, які сприяють виникненню цькування?
10. У школі, де Ви працюєте, є особливості, які перешкоджають виникненню цькування?

Транскрипт інтерв'ю респондентів

1) Чи чули ви про булінг? Що таке булінг на вашу думку?

Так, це проблема на сьогоднішній день є досить актуальна, є багато інформації на телебаченні та в соціальних мережах. На мою думку булінг є систематичне цькування дітей, яке їх ображає і причиняє як моральний так і фізичний біль.

2) Чи часто на вашу думку булінг зустрічається серед дітей взагалі?

Чим старше діти стають тим частіше діти піддаються булінгу, але з поширенням в соціальних мережах інформації про знущання над однокласниками, вік дітей над якими знущаються і їх кривдників зменшується.

3) Які на вашу думку види насилля розповсюджені серед дітей?

Фізичне насилля, враховуючи зменшення впливу працівників навчальних закладів, особливо класних керівників на виховання дітей. Також досить розповсюджений кібербулінг, зважаючи на те, що у молоді присутні мобільні телефони, камери, фото і дуже «модно» це все знімати і викладати в соціальних мережах.

4) На вашу думку хто може впливати на ймовірність виникнення булінгу в класі/ школі? Чи можете впливати Ви?

Впливати на ймовірність булінгу може в першу чергу недостатня увага до дітей з боку працівників шкіл, де дитина перебуває більшість часу. Ну і звісно виховання дітей батьками вдома, і недостатня увага до них.

5) Чи вважаєте Ви, що конфлікт розв'язано? Яким чином? Чи введено нові правила/норми у школі?

Вважаю, що конфлікт не розв'язано, так як не проводиться комплексна робота в школі з профілактики булінгу, усунення їх наслідків для дітей які постраждали від конфлікту і відповідальність для хуліганів.

6) Хто, на вашу думку, несе відповідальність у школі за такі випадки і превенцію?

В першу чергу класний керівник і психологи в школі

Анкета для батьків дітей-спостерігачів

1) Чи чули ви про булінг? Що таке булінг на вашу думку?

Це хуліганські дії від дітей до дітей, але в нашій школі такого немає. У нас солідна школа і виховання у всіх дітей чудове.

2) Чи часто на вашу думку булінг зустрічається серед дітей взагалі?

Ну це напевно буває в школах де дітям мало приділяють увагу батьки і вчителі.

3) Чи чули ви про випадки булінгу у Вашій школі?

В нашій школі я про таке не чув. Так, бувають випадки коли діти ображають один одного «по-дитячому», але це не знущання і фізичне насилля.

4) Які на вашу думку види насилля розповсюджені серед дітей?

Напевно словесні, коли діти просто говорять один одному погані слова від образ. Ну і більш за все фізичне, коли сильніші б'ють слабших для самоствердження і позадаватись перед іншими.

5) Якою на Вашу думку, могла б бути реакція Вашої дитини на булінг у її присутності?

Я думаю моя б донька спробувала б зробити зауваження для тих хто вчиняє булінг, або просто уйде, щоб не брати в цьому участі.

6) Що б Ви порадили або вже порадили зробити Вашій дитині якщо вона стала свідком булінгу?

Вона привчена завжди заступатись за слабших і молодших. Тому думаю вона зробить все щоб заспокоїти хулігана.

7) На вашу думку хто може впливати на ймовірність виникнення булінгу в класі/ школі? Чи можете впливати Ви?

На виникнення булінгу в школі можуть впливати батьки, які недостатньо приділяють увагу вихованню дітей і не цікавляться дитячим проблемами в школі.

8) Хто, на вашу думку, несе відповідальність у школі за такі випадки і превенцію?

Напевно це заступник директора школи з виховної роботи.

Анкета для батьків дітей булерів

1) Чи чули ви про булінг? Що таке булінг на вашу думку?

Булінг це хуліганство відносно дітей, яке несе наслідки і шкоду.

2) Чи часто на вашу думку булінг зустрічається серед дітей взагалі?

Думаю що так, зараз діти проводять багато часу в телефонах, де поширені відео знущань які виставляють як жарт, і всі «змагаються» за «лайки».

3) Чи чули ви про випадки булінгу у Вашій школі?

Так були знущання над меншими і над дітьми з зайвою вагою, хоча це було завжди в любий час

4) Які на вашу думку види насилля розповсюджені серед дітей?

Діти можуть побитись між собою, або словесно образити когось, хоча вони напевно не розуміють наслідки таких дій.

5) Які будуть /були Ваші дії якщо дитина була або є учасником булінгу?

Я проведу роз'яснювальну бесіду з дитиною щодо наслідків його дій і вкажу на недоліки. Але я не можу впливати на нього в школі, так як там є вчителі.

6) На вашу думку хто може впливати на ймовірність виникнення булінгу в класі/школі? Чи можете Ви на це впливати?

Вчителі, бо дитина більшість свого часу проводить в школі на очах у викладачів і класного керівника.

7) Що, на Вашу думку, могло/може стати причиною булінгу?

Провокації інших дітей

8) Хто, на вашу думку, несе відповідальність у школі за такі випадки і превенцію?

Директор школи, який має приймати рішення як впливати на ці випадки, з залученням батьків, психологів чи навіть поліції.

Дані про респондентів

1. Наталія Простун	- Психолог вищої категорії - Керівник програми “Психологічне консультування та психокорекційна робота з дітьми та підлітками”	Київ
2. Власенко Олена	-психолог у школі №132	Київ
3. Лідія Занюк	-Поліцейська в патрульній поліції Києва	Київ
4. Богдан Петренко	- Заступник директора в українському інституті дослідження екстремізму -автор проекту “стоп шкільний терор”	Київ
5. Наталія Бондар	-класний керівник у 8 класі, математик -викладач вищої категорії у школі №284	Київ
6.Наталія Войтенко	-класний керівник 6 класу у школі №132	Київ
7. Діана Попова	-мати постраждалої дівчинки, 6-ий клас, школа №132	Київ
8. Оленка Коваленко	- мати булера, 6-ий клас, школа №132	Київ
9.Валентина Овручко	- мати спостерігачки 6 клас, школа №132	Київ
10.Тищенко Олексій	- батько булера, школа №284	Київ
11.Хоржевська Людмила	-мати постраждалого хлопчика та дівчинки спостерігачки , школа №284	Київ
12. Баланюк Оксана	-мати булера, школа №67	Київ
13. Луценко Віктор	- батько постраждалого хлопчика, школа №67	Київ
14. Погорелюк Андрій	- Батько постраждалого хлопчика, школа №67	Київ
15. Кравченко Олена	- мати спостерігача, школа №67	Київ

